

Fekete Zsigmond

**Magyarország
a honfoglalás előtt**

“Magyar Kultúra” Kiadása

BUENOS AIRES 1976

Todos los derechos reservados por © 1976
Ladislao Eugenio Fehér - Buenos Aires
Hecho el depósito que establece la ley 11.723

Közel százéves könyvet adunk Olvasónk kezébe, Első kiadása 1882-ben jelent meg FEKETE ZSIGMOND országgyűlési képviselő, szorgos "magánkutató" régész és őstörténész tollából, korabeli, barokkosan hosszú címmel: "Magyarország vizei múltjának és vízépítkezésének történelme a magyarok beköltözéséig, tekintettel a művelődéstörténeti viszonyokra".

HUNFALVY szellemi diktátorsága korában csak ilyen "rejtett" címmel jelenhetett meg a magyarság őstörténetének kutatása jegyében fogant könyv. Mert mint az Olvasó maga is meggyőződhet a Szerző "Bevezetéséből": "... vízépítésünk nyomoazása, nemzetünk eredetét illetőleg is, sokatmondó bizonyítékot fog szolgáltatni, mert ezen nyomok ugyancsak odajutnak, hová VÁMBÉRY A. tudósunkat saját, más irányban tett kutatásai vezették". Ez pedig - még ilyen rejtelmes cím alatt is nyílt "kulturlázadás" volt HUNFALVY szellemi diktatúrája ellen! A Szerző hiába volt óvatos: rengeteg gunynak, támadásnak volt kitéve a kötet, Annaira, hogy hat évvel később kiadott nagyszerű írását "A magyar faj és művelődés eredete" címmel már csak névtelenül jelentette meg, de egyben taktikát is változtatott, mert ebben az új könyvben éles kritikával boncolta szét HUNFALVY nemzetséértő tételeit,

A "vizépitkezési őstörténet" módszere valóban szokatlan eszköz volt akkoriban és ma is eredetkutatásunk gyakorlatánál. . Ezért van még mindig ujdonság jellege a kötetnek annak ellenére, hogy pár részlet elavult eredményeiből. Legfőképp a Csörsz-árok kutatásának akkoriban még fejletlen módszereiből adódik ujdonság, amiről FEKETE még nem tudhatott. Ezzel szemben azonban igen jelentős a dáciai légiosok vízszabályozó, hidépítő működésének feltárása írott római források nyomán. Már ő rámutat a britt, pun, szir és germán légiosok szerepére, kihangsúlyozva, hogy a rómaiak, pontosabban a latinok csak a magasabb katonai tisztségeket töltötték be. S ezzel már a hírhedt dákö-román elmélet elleni gyekszik - nem minden siker nélkül - adatokat nyújtani.

Régies, zamatos stílusa ne zavarja az Olvasót ! Fontos a mondanivalója, amely elsőízben lázadt a hivatalos támogatást élvező nemzeti önértzetet sértő "katedratikusokkal" szemben. Példaadás lehet minden kornak !

Ugy érezzük, hogy a történelmi igazságnak teszünk némi szolgálatot e kötet új kiadásával. . .

Buenos Aires, 1976 júliusában

Fehérmé, Walter Anna

kiadó

BEVEZETÉS.

A vízépités, mint általában az építés, az emberiség műveltségi állapotának egyik fontos nyilatkozata.

A középités állapota egy népnél, nemzetnél mindenkor tanuságot tesz ennek gondolkodásáról, izléséről és polgárosodásáról. Egy fejlett és előhaladt nemzetnél az építés e nemét mindig virágzó állapotban látjuk, annak elkerülhetlen szükségét képezi. A haladásnak, művelődésnek indult nemzet annak bizonyítványait adja építkezési modorának s minőségének emelkedésében, és viszont a műveltség bizonyos fokára eljutott nemzetnek lefelé süllyedéscél hanyatlás áll be építkezésében is. A mint újra a haladás ösvényére lép, haladásnak indul építése is.

A vízépitésről mindezeket különösen nem lehet ugyan elmondani, mert egyes vízépitkezési nemekhez az őskori ember is értett. Vannak azonban nemei, melyek szintén bizonyos műveltségi állapotot tételcznek fel. A mely nemzet pl. csatornákat épít, a folyóvizeket egyik mederből másikba átvezetni tudja s egyéb érdekeire ügyesen felhasználja: azon nemzet rég kiemelkedett a

vadságból; sőt közelebbről szemügyre vevén épp azon okokat, melyek miatt ilyenmü építkezésekre figyelmet fordít, józan és következetes ítélet mellett nem lehet elvitáznunk ama néptől a kiesiszolódás bizonyos mértékét még akkor sem, ha némely más tekintetekben talán nem jutott a fejlődés kellő, avagy megfelelő fokára.

Már Herodot kiemeli az assyrok, babyloniak és egyptomiak vízépitkezéseit a folyóvizek rendezése, víz-medenczék alakítása körül, s mindamellet, hogy saját nemzetén kívül másokat barbárnak nevezett, még sem tagadhatta meg értök elismerését. Mi, a kik csak egyes történetírók odavetett mondataiból s még fenmaradt emlékekből értesültünk ezen népek vízépitkezéséről, előballadott álláspontunkról is bámulattal szemléljük azt. És ha ismernők nemcsak ezen népek, hanem a mai összes polgárosodott nemzetek eljárását vízépitkezésökben; ha tudomásunk volna róla, mely nép mit művelt e tekintetben, s minő okokból és körülmények között, ez oly becses tanulságunkat képezné, melyet más téren is értékesíthetnénk és számtalan butlásoktól óvna meg.

A vízépitkezés egyes mozzanatairól több nemzetnél van ugyan értesülésünk, de inkább csak ott akadunk írott nyomokra, hol harezok, összeköttetések vagy jogi fejlődmények adatnak elő, avagy hol az írónak egyik-másik nép beléletéből okvetlenül kellett vonásokat közölnie, nehogy érthetlen maradjon. A történetírók nagy része buvárkodását oda irányozta, hogy a népek életéből a romboló időket, a dúló s irtó háborukat fesse ki minél élénkebb színekkel az utódok szeméi elé. És az utódok nem is akartak, vagy tán nem tudtak lelkesülni, ha őseik nevéhez a hősök, hatalmasok czimét nem

illeszthették. Más téren műveltek legyen bármit az elődök, az mellékes dolog maradt a nagy többség előtt. Pedig ha a harczy vitézség nem szégyenlendő oldalát képezi valamely nemzetnek, még inkább szolgálhat dicsőségetül, ha béke napjaiban a művelődés útját egyengette és a felvilágosodás napja elől a századokon, évezredekön át reá boruló sötétséget eloszlatni igyekezett. És a történetíró, ki az emberiség vagy saját nemzetének művelődését bármely téren megírni vállalkozik, bizonyára terhes akadályokkal küzd és sokat kell tanulmányoznia, míg az odavetve talált egyes vonásokat rajzokká kiegészíti és a szétszórt adatokat összegyűjtván, őket szembe állítja, szorosabb egymásutánba rendezi és a netán felmerülő téves nézeteket leronthatja.

Rendszeres történetet a vízepítésről sem egyetemlegesen, sem külön egyes országra, vagy nemzetre eddigelé még nem bírnak. Az adatok szanaszétlyel hevernek, figyelemben senki se részesíti, sőt többeket közölők elveszni engedünk. Midőn csekély tehetségem elhatárzá e tért buvárlani, őszintén megvallva, magam sem voltam tájékozva fontossága iránt. Eleinte csak azért adtam magamat buvárkodásnak, mivel egyes idevágó adatokra véletlenségből szükségem volt. Később már kíváncsi voltam tudni, vajjon az egyszer olvasott s látott dolgokkal nem fogok-e találkozni egyebütt és több ízben? Megszoktuk már, hogy régi műemlékek, építmények maradványainak első megpillantására azokat rómaiak művének hiszszük és kétségesség esetén is már megszokott nézetünktől elállani nem akarunk. Vajjon azon nép, mely ezer éve, de ennél is régebben szakadatlanul él e földön, a harczok dicsőségén kívül nem hagyott-e ránk

egyéb emlékeket is? azt eddig kevesen keresték. Ha megállunk egy föld alól kivájt vízvezeték romjai, egy mesterséges vízmedencze maradványai előtt vagy véletlenül szemünkbe ötlik egy beomladozott, beiszapolt, beboronált csatorna, árok medre: megnézzük, mint feltűnőt és ha talán kérdezné valaki: ki építette azokat? nyugodtan feleljük reá: bizonyosan a rómaiak.

Buvárkodásaim közepette mindinkább érzem, hogy figyelmem le van kötve és meggyőződtem, hogy oly kincseket kutatok és fedezek föl, melyek világot vetnek őseink egyéb állapotára s egy-egy oly emlékek táruul fel szemem előtt, mely századok múlva büszkeségünket képezheti; mert ezen emlékek az iszap, a föld alatt is fényesen hirdetik, hogy elődeink nem voltak azon elvetemült és a vadság legalsó fokára süllyedt lények, melyeknek őket sok német író elfogultságból s felszínességből bemutatni törekszik; hanem ha tudtak rombolni, tudtak alkotni is, és ezen alkotásuk méltó az utódok figyelmére. Meggyőződtem, hogy vízépítkezésünk történelme kapcsolatosan hazánk helyrajzi történetével oly segédeszközt nyújt majdan az egyetemes történetíró kezébe, melynek fonálán több kételyeinket eloszlathatja és egészen új, érdekes dolgok nyomába vezet. Hisz minden folyónk, a legutolsó ér, mely ma tán kiszáradva vonul tova földeinken s csak az eső-, hóvizek vagy csak a szomszéd folyó árai keresik fel néha, mindannyian tudnak beszélni azon nép multjáról, mely partjain letelepült s jó és balsorsban ott tölté napjait. Beszélni tudnak nemcsak a harci partjaink átázolásáról, hanem azon tettekről, melyeket a partjain lakók a béke napjaiban véghez vittek és elbeszéllik, hogy most poshadt iszappal fűdött

medre partjain egykor minő élet honolt, minő virányok állottak.

Csekély tehetségemnek nem állott módjában széles kutatásokat tenni s a mi kívánatos volna: az irott emlékekben fölfedezett építményeket a helyszínén is kutatni, a még megmaradt nyomokat rajzokban megörökíteni. Ebben oly akadályok állottak előttem, melyeket leküzdeni gyenge voltam. Én csak egy szerény könyvtár lapjai közt buvárkódtam s épp ezért, ha több helyen hézagok maradtak fenn, ezt a szűk körbe szorított buvárkodási tér okozza.

Ezen előzményekhez csak azt kívánom megjegyezni, hogy a fejtegetéseknél több helyen figyelmet kellett fordítanom a közműveltségi állapotokra, hazám, nemzetem egyéb viszonyaira; mert ezek figyelembe vétele nélkül oknyomozólag el nem járhatunk és több dolgot megfejtetni lehetetlen. — Így mindenekelőtt szükséges némely ókori nemzetek vízepítkezéséről futólagos áttekintést nyújtanom; mert azok itt is befolyással voltak későbbi idők- és nemzetekre. Előre meg kell még említenem, hogy vízepítkezésünk nyomozása, nemzetünk eredetét illetőleg is, sokat mondó bizonyítékot fog szolgáltatni; mert ezen nyomon ugyancsak oda jutunk, hová Vámbéry A. tudósunkat saját, más irányban tett kutatásai vezették. Végre kár, igen nagy mulasztás volna történetben meg nem örökíteni azon munkálkodást, melyet a magyar nemzet a vízepítés terén újabban, oly páratlan áldozatokkal, háromszáz éves megszakadás után, ismét folytat.

KÜLÖNÖS RÉSZ.

A régiak vízepítkezéséről.

1. — A vízepítkezés, mint egyáltalában az ó-kori műveltség első sarjait, Ázsiában látjuk kihajtani.

A vízepítkezés első tanítómestereinek a felénk eső tartományokra nézve az assyrokat és babyloniakat tekinthetjük. Ezekről terjedt el a közművelődés csiráival együtt a phoeniciaiak és egyptomiak közé és később is e népek fennmaradt emlékein tanultak és okultak a görögök és római hódítók. Hogy mily nagyszerű csatornázásokat és szabályozásokat hajtottak végre két nagy folyójuk: a Tigris és Euphrat völgyén, arról az egy Strabo feljegyzései eléggé meggyőzhetnek.

E régi népek az említett két folyót minden irányban hajózhatóvá tették a meder tisztán tartása s összekötő csatornák segélyével. A víz kiöntései ellen védőtöltések és árvíz-osztó csatornák biztosíták a földművelést, mértföldekre terjedő mőkerteket, melyeket a nép ama két folyó vizével szorgosan öntözgetett. Az árvíz-osztó csatornák, azon kívül, hogy hajózási csatornák gyanánt szolgáltak, hivatva valának a felülről jött áradások fe-

leslegét s kártékony részét elvezetni. Xenophon szerint a Tigris folyó csatornákon belcölülött az Euphratba és e csatornák külön-külön felvették mindkét folyó vizeit. Ezen adatot Plinius érteti meg, midőn elöadja, hogy ama két folyó nem ugyanazon időben áradott. Ugyanis a Tigris folyó márczius és ápril hónapokban hozta le árvizeit, az Euphrat pedig, mint magasabb hegyek tővén fakadó, jóval később, t. i. július és augusztus hóban. — Ama csatornákat tehát a nép azért építé, hogy az árvizeket mindig kétfelé oszszák és pedig akként, hogy a midőn a Tigris áradásnak indult, a felesleges tömeg az Euphratba vonulhasson, mely ugyanazon időben képes volt saját víztömegén kívül nagyobb vízenésztést megbírní. Viszont, midőn az Euphrat árjai fenyegették a partokat, az ide alkalmazott csatornák a felesleges tömeget lehajták az ekkor már kisebb vizű Tigris folyóba.

Ezen csatornák között legfőbb volt a Basiliusnak nevezett, melyet egy részén Aborrhasnak hittak. — Az assyrok ezt tulajdonkép Naarmalchanak nevezték s a görögös elnevezés csak ennek fordítása (*βασίλειον ποταμού*). Ammian's feljegyzése szerint¹ ezen csatorna fölött egy másik töltésben épült csatorna a babyloni részekre vezetett vizet, hogy ott kertek öntözésére, vízvezetékek táplálására szolgáljon.

A Tigris felső része Thonitis nevű tón folyt keresztül, mely a felső vidéknek áradások idején nagy szolgálatoakat tett, épp úgy, mint öntözés idején az alsó folyásánál emberi kezekkel épített műtavak.

Az Euphrat és Tigris folyók első rendezőjeül tör

ténetírók Semiramist nevezik, ki nemcsak a legtöbb csatornákat és műkerteket építteté, hanem országát egy-
zersmind magas sánczokkal és vízárkokkal igyekezett
védeni éjszakról. Ezen erődítmények a későbbi időkben
még soká fennállottak s némely utazók állítása szerint
nyomaik mai napig látszanak. (Ugyanily rendszerű sán-
czok az angolok szerint Indiában is találhatók, főleg a
Ganges felső völgyeletei felé, ezekre keresztben s hiva-
tásuk volt a megáradt folyó feleslegét viasszaszorítani.)
A történetből ismeretes függő kerteket az Euphrat víz-
ből öntözték emelőgépek segélyével, melyek hajtására
és kezelésére egy külön osztály volt rendelve.² Kiváló
gondot fordítottak az utak- és hidakra is. Babylonnál az
Euphraton egy több nyílásu, pillérekén épített hid tar-
totta fenn a közlekedést, melynek romjai lelkesítőleg ha-
tottak a hódítóként arra járt Traján császárra.

A médek és persák hódításával megszűnt a ben-
lakók tevékenysége, a vízépítményekre senki se ügyelt
többet. E tekintetben maguk a persák zsibbasztottak el
minden tettvágyat; mert a folyókat szenteknek tisztel-
vén, bűnnek hitték azokat hajózás és öntözésre fordítás
által bemocskolni. Másrészt az India felől jövő keres-
kedést és kincseket saját birodalmukban önzőleg lekötni
törekedvén, a folyók s csatornák medrébe torlasz-gátat
vetettek, hogy rajtok egy hajó se juthasson fölfelé. Nagy
Sándor ez akadályokat, a mennyire lehetett, kihányatta
és a régi csatornákat kitisztíttatta. Utána századokig is-
mét elhanyagolva maradtak s mint Strabo mestereleg le-

² Strabonis *Rei. Geogr. libri XVII.* Edid. Thomas Falconer
Oxonii 1807. l. XVI. p. 1039.

írja,³ a műmedrek elfajulván, csak posványoknak lettek szülői; mert a meder feliszápolódott, kivált a torkolatoknál, mire egyik víz a másikra torlasztólag hatván, ez partjain kiönteni kényszerült.

Egy időben az assyrok és babyloniak vízéptímenyeit a partiusok kezdték helyreállítani, de a nyakukra jött római legióktól nem sokra mehettek. Egy két római imperator, belátva az assyriai csatornák jelentőségét, szintén mutattak törekvést azok helyreállítására. Így Ammianus értesítése szerint Traján császár a Basilius csatornát kitisztíttatta, hogy a római hajók a Tigrisből az Euphratba közlekedhessenek és a forgalom élénkítésére hidakat készíttetett.

Habár a médek és perzsák alatt az assyr és babyloni műveltség elenyészett, vízéptímenyeik még soká minták gyanánt szolgáltak a nyomukba lépő nemzeteknél és az Euphrat, Tigris völgye, mint szent tartomány, mint az emberiség édenkertje élt a népek emlékezetében, hol Mózes is az ő bibliai paradicsomát felállítani legméltóbbnak tartá.

2. — Az assyrok s babyloniak után az egyiptomiak lépnek fel a vízéptés legszorgosabb művelőiként, mely részben nem csekély befolyással lehettek a hozzájuk telepedett babyloniak. A Nil folyón a belföldi hajózást a legnagyobb mértékben gyakorolták s termékenyítő iszapot hordó árjait mesterséges utakon igyekeztek őröztetése s a földek javítására fordítani. A Nil alsó folyásánál levő számos ágak, melyeken a tengerbe ömlött,

³ Strabonis *Her. Geogr. libri XVII.* Edid. Thomas Falconer Oxonii 1807. l. XVI. p. 1031.

jobbadán ásott csatornák voltak, hogy egyik vagy másik város biztos közlekedést nyerjen a tengerre vagy fordítva az ország belsejébe. »Az egész sziget (t. i. a Nil deltája) hajózható volt az egymásra épített csatornák segítségével.«⁴

Némelyek állítják, hogy az egyiptomiak a suezi földszorost átvágták volna a Földközi és Vörös-tengerek összekötése végett. Hogy e munkálatot valóban végrehajtották volna, arról adatok nem győznek meg; de azt kétségen kívül tudjuk, hogy Sesostris király a Nil folyót összekötötte a Vörös tengerrel. Az összekötő csatornát a Ptolomaeusok kijavították és jóval később Traján császár kitisztíttatta, az arab uralom alatt pedig Omar kalifa újra ásatta a hedsira 20. évében.

Ezen csatorna mellett töltésen épülve állottak He-liopolis és Bubastica városok a nap és hold tiszteletére. Procopius a mai Matarcah és Benellassur tájára helyezi őket.

E hajózási csatorna különösen azért nevezetes, mert a Vörös-tenger színe magasabban áll a Nil víztükrénél, mi arról győz meg, hogy az egyiptomiak már ismerték a szeikrény-cségeket (Kammer-Schleusen), mert ezek nélkül az alantabb fekvő Nil folyóból a tengerre kihajózni s megfordítva, nem lehetett volna. Ezen állítást egyébiránt maga Strabo igazolja, midőn említést tesz a csatorna Vörös-tengernél álló zsilipjéről (clausura), hogy »a mikor akarják, a külső tengerre kihajózzanak és viszont onnan minden baj nélkül visszatérjenek.«⁵

⁴ Strabonis *Rer. Geogr. libri XVII.* Edid. Thomas Falconer Oxonii 1807. I. XVII. p. 1119.

⁵ U. o. I. XVII. p. 1141.

Az egyiptomi belhajózás kiterjedését eléggé mutatja, hogy az országban külön osztály vala, mely egyedül a hajózásnak adta magát.⁶

A mesterséges vízmedencék készítésében e nép mind mai napig páratlanul áll. Ezen vízmedencék védtek a parti városokat az elöntéstől, mert a Nil árvizeit magukba szedték s midőn a Nil vize alacsony állású volt, a nép földjeire kivezette, hogy ezeket megöntözhesse. Az öntözésnél az elárasztási módszert követték, azaz a kivezetett vizet töltések közé fogván, addig tartották rajta, míg a föld elegendő nedvességet szítt magába. Ezután a töltést átvágván, tovább eresztették a vizet a következő földekre, hol hasonló történt. Az el nem használt mennyiséget végre a lybai homoksivatagba vezették. Legnagyobb vízgyűjtőmedence volt a Moeris tó, mely fennmaradt romjai után ítélve, franczia tudósok állítása szerint, három milliard köbméter vizet fogadhatott magába. Ezen vízgyűjtőből a vizet csatornák vezették szét, melyeknek szájánál zsilipek voltak, hogy »építőmesterek mind a be-, mind a kifolyó vizet szabályozzák.«⁷ A vízmedencék egyszersmind halfogók, haltenyésztők voltak s ez úton is milliókat jövedelmeztek.

A perzsa hatalombitorlás idején ezen ország is hanyatlásnak indult. A bevett szokásaiból, intézményeiből kiforgatott nép közömbös lett minden iránt. A Ptolemaeusok uralkodása idején a mély álomból friss életre látszott ébredni; de csak egyes városok emelkedése s a kereskedésben mutatkozott elevenség. Octávián császár a

⁶ Pardessus Recueil I. XXXVIII.

⁷ Strabo I. XVII p. 1149.

római birodalomba keblezván e tartományt, az élére állított kormányzók nem tudták többé hajdani fényébe visszahelyezni. Az ország folyton hanyatlott s ma már csak imposans régiségei lepik meg az utazót.

3. — Az assyrok és babyloniaiakkal a vízépítés tökélyének egyenlő magaslatán állottak a phoeniciaiak, de hajlamaik és lakhelyük természete már nem engedtek meg oly általános tevékenységet. Kezdetben csak egy keskeny tengerpartra szorulva, s tengerrel körülvett szigeteken lakva, az ebből támadt viszonyok inkább csak a tenger hullámainak megfékezésére ösztönzék őket. Ezért a partokat egész hosszóságukban, szigeteiknél körüskörül, megerősítették és így különösen a partépítkezés volt náluk kifejlődve.* Kalmárkodás lévén e nép legfőbb szenvedélye, biztos révek- és kikötőkről kellett gondoskodniok s itt fejtettek ki példányszerű munkálkodást. Kövel kirakott kikötők s moloik ugy az anyahonban, mint a távol gyarmatokban zsenialitásukról tesznek tanubizonyosságot; mert a vízépítés idevágó nemei a legterhesebbek és a mérnöki tudománynak ma is netovábbját képezik. Ezért nem csoda, ha e népet tartják a mennyiségtani tudományok első mestereinek. Gyarmataikban, virágzó kereskedésük és iparuk istápjjaiban, ugyanazon tevékenységet és czélyszerű gazdálkodást fejtették ki. A görögök fő tanítóinak e népet tarthatjuk; a gallok, kik már Julius Caesar idejében hatalmas hajóhadat tartottak és a bányaművelésben a ma élő polgárosodott nemzetek példaadói lettek, szintén a phoeniciaiaktól tanultak.

* Legújabbán a siczíliai partokon kutatják a phoenicial régiségeket s eddigelé egy szigetenél körüskörül kőfalakra s moloikra bukkantak a tenger víztükre alatt.

4. — A görögök, mint tengerrel szomszédos nép, a phoeniciaiak nyomdokán indultak a kalmárkodás levén nálok is a főfoglalkozás, hasonló munkálkodást fejtettek ki, csak hogy szomszédaik hátramaradottsága és szerencsés helyzetök tartósabb életet biztosított nekik.

Kezdetben, míg a phoenik kalmárhajók el nem látogattak hozzájuk, barbároknak nevezhetők. Ezek látása ébreszté fel bennök a tettvágyat és serkentők hasonlók készítésére, melyeken kiszállhassanak a sík tengerre és ne csak, mint eddig, a tengerpartoknál bátorkodjanak ide-oda evezni ladikjaikon. Az első hajót az argonauták készítették és a kirándulást, melyet Jasoval élükön tettek, énekekben magasztalta a nép. A bátor hajósok neveit, kik a Feketetengert először hajózták be és Cholchis partjára evezve, kincsekkel tértek haza, mint félistenekét dicsőítette. De ezen kirándulás után még sokáig nem találták meg a helyes irányt, melyen a példaadó kezdetet hasznukra fordítsák. Iparuk fejletlen vala még, kereskedést indítani nem tudtak. Ám Jaso fellépése nem hagyta elszunnyadni felébredt tettvágyukat s nem bírván tárgygyal becsületes kereskedést indítani, másoktól igyekeztek azt megkeríteni és amiben legelőször kitűntek az — — — a kalózkodás volt. A legbátrabb tengeri rabló ünnepelt hős lőn. A tyrusi, sidoni hajókat kifosztó kalózkodók tetteit, a mythos meseszerű elbeszélésébe burkolva, a magasztosság színében tüntették fel. A trójai háború sem volt egyéb, mint más népfaj kincseiért tervezett kalóz-járat, minőket a középkor elején a normannok viseltek Európa összes tengerpart-vidékein. »Ilyenek vol-

tak a Homer felülmullhatatlan énekei által megdicsőített hősök.⁶

A kalózkodás azonban idegen tájakra vetvén őket, ismereteik gyarapodtak s lassankint a helyes irány megtalálására jutottak, melyen nemcsak maguk emelkedtek jólétben, hanem a világtörténetben is gondviselészerű nemzetté váltak. A rablott tárgyak látása hasonlóké szítésére ösztönzé őket, iparűzéshez folyamodtak. Mivel mindenik kiválóbb görög istenektől származtatá magát, képzelt méltóságukban a büszkeség nem engedé, hogy maguk közül közvetlenül neveljenek iparűzőket, hanem a harcokban foglyul ejtett vagy megvásárolt rabszolgákat használták e célra. Gyármányaiknak kiváltkép a Feketetenger mellékén lakó népek közt kerestek és lettek biztos piacot. Ezután bármerre érkezett egy hajd-jok, bármely hajózható folyóba hatoltak be, mindenütt általok telepített gyarmatok keletkeztek. — A régi népektől szentül őrzött vendégszeretet egyiköktől sem lett megtagadva,⁷ s a tengert, mely hajóikat oly barátságosan fogadta, ezért nevezték Pontus Euxinus-nak. Ennek északi partjain, hol szittyá népek laktak, keletkeztek legnevezetesebb gyarmataik. A letelepültek itt erősített városokat és biztos kikötőket építettek.

A gyarmatosítás kiterjedt fölfelé is s az Ister (Duna), Tyras (Dnieszter), Borysthene (Dnieper), Tanais (Don) és a Rhâ (Volga) partjain kereskedő városok alapját vetették. Épp ezért vízépítési tekintetéből legnagyobb

⁶ V. A. Formaeloni: Storia filos. e polit. delle navig. del comm. e delle colonie degli anti. nel Mar Nero. Venezia 1788. — Vol. I. p. 77.

⁷ U. o. 66. lap.

gondot a hajózásra fordítottak, úgy a tengeren, mint a nagyobb folyókon és tavakon. A kikötők építését, mint a történet feljegyzé, meszeszerű tökélyig vitték. Állíthatjuk, miszerint vízépítményeik alapozásánál az u. n. czölöp-, rács- és betonszerű alapvetést ismerniük kellett s tőlők tanulták meg a rómaiak. Vízépítményeik külsőleg is ugyanoly izlést, méltóságot mutattak, mint középületeik.

Hogy a csatornázásokat gyakorolták s pedig kiváló ügyességgel, több jel bizonyítja. Így Pausaniasban olvasunk (III. könyv, 1. fejt.), hogy már régen Spárta egyik királya a Laconiát elárasztó vizeket csatornába szedte és az Eurotas nevű folyót állította elő. Továbbá Gajus a rómaiak egy vízi törvényéről szólván, említi, hogy ezt a görögöktől vették át és Solon-féle törvénynek nevezték. Ezen törvény szerint, ha két csatornát egymáshoz közel kelle építeni, a köztük levő távolságnak nem volt szabad a mélységnél kisebbnek lenni.¹⁰ Városi vízvezetékek készítésében még a rómaiakkal is felülmúltak. Bizonyítja ezt Konstantinápoly maig fennálló vízvezetéke, mely impozans hidjait és csatornáit I. Justinianának a nagynak köszöni, melyhez hasonlók Itáliában nem voltak. Midőn nevezett ezen műveket az ötödik században építteté, a görög műveltség már hanyatlásnak kezdett indulni s épp ezért elképzelhető, mit teremthetett ezen nép műveltsége fénykorában.

A gyarmatokból s távoli népektől hajókon szállított termények és kincsek gyors virágzásra emelték Sparta és Attica városait, melyek később elég erőseknek érezték magukat külön külön is fennállani, külön apró államokat

¹⁰ Gajus: *ed legem XII tabul. L 13* (Finium regendorum X. 1.)

alkotni és egymás ellen féltékenységből a legsúlyosabb háborúkat viselni. Azonban ezen irigy féltékenység, az anyagi javakon való túlságosos kapkodás, mely a köz-
erkölcsiséget meglazította és a nép szellemi erejét, rugé-
konyságát megtompította, rejté magábau a hanyatlás csi-
ráit. A viszálykodásokban a távoli gyarmatok külön sza-
kadoztak az anyahontól s már alig csak rövid időközökre
lehetett őket ismét függésbe hozni, de a régi kapocs el-
vesztette szilárdságát s csak a kereskedés volt az, mely
még összefűző szálát képezett. A túlbizakodás vesztőkre
szolgált a görögöknek. Nagy Sándor, kinek fenkölt szel-
leme és műveltsége a nagy férfiak páratlan akaraterejé-
vel s bátorságával egyesült, még nagyobbá, hatalmasabbá
óhajtotta tenni országát s az egész világkereskedést akarta
meghódítani nemzetének. A húr túl volt feszítve s ez
épen az ő kezében pattant el. Utána az általa egyesített
gyarmatok darabokra szakadoztak. Még Kis-Ázsiában
villant fel néha egy-egy szikrája a görög nagyságnak,
de a testvérm nemzetül tisztelt római ide is elvezetvén hó-
dító legióit, Mithridates leverése után, a győzelemmel
együtt annak martalékai lettek a görög vívmányok.

A rómaiak vízpítkezéséről.

5. — A rómaiak, mint tenger közelében lakók, hatal-
muk kifelé terjesztésével szintén a hajózásban tündek ki-
legelőezör. A messzebb és messzebb merészkedő hajó-
sok ismertették meg idegen tájak kincseit és műveltsé-
gét. A görögök példáján indulva, kereskedésüket igye-
keztek virágzóvá tenni. E miatt jutottak bonyodalmakba

Carthagoval s ezért kellett cunck minden áron romokba dőlni.

Félszigetjökben a köztársaság idején csak a vízvezetékekre fordítottak nagyobb gondot; de ezek berendzése és szétosztása a későbbiekhez képest, midőn a görögök hasonló műveivel már megismerkedtek, kezdetlegeseznek mondhatók. Rómának a gallok által történt elpusztítása után az újra épített város vízvezetőkeit már új, görög mintára rendezték be s csak a város püchse-csatornáira ezer talentumot költöttek a censorok.

A tengeri kikötők eleinte semmivel se különböztek a partok egyéb belyeitől és a hajókat egyedül az öblök, a miut azokat a tenger hullámai kimosták, védtek a szélvészek ellen. Carthago leverése után építettek biztosabb és molokkal ellátott kikötőket. Putiolus kikötőjét, hol az Egyiptomból jövő gabna-szállító hajók borgonyoztak, kövel rakták ki betonszerű alapon.¹ Claudius császár alatt az ostiai kikötő moloinak alapvetésénél hajókat süllyesztettek, s így az ugynevezett süllyesztő alapozást alkalmazták.²

Midőn az imperatorok legiói bekalandozták az akkoron ismert világtájak legnagyobb részét, az idegen népeknél, különösen a babylonok és aszürük földén látott régi csatornák és folyamrendezési műveletek a folyami hajózás jelentőségével a a lecsapolások mesterségével, nagyobb szabású hidak építésével ismertették meg a rómaiakat. A szerzett tapasztalatokat birodalmukban mindenütt, a hol csak alkalom kínálkozott, tág érvényre

¹ Strabo eml. kiadásában lib. V., pag. 353.

² Plinii Hist. Nat. lib. 36. c. 30.

juttatni igyekeztek. A folyók kiöntései ellen töltéseket hánytak, mocsárok lecsapolására addig ismeretlen nagyságu medreket vájtak s egyik folyót a másikkal, a hajózás végett, csatornákon összekötötték. Többek közt a Mosel folyót, mely Ausonius szerint »az egész világból hordott árukat«, a Rajnával külön csatornán közlekedésbe hozták. Ezen csatorna hossza 21000 lépés volt s Claudius császár ásatta.³

5 — A vízépítkezés fellendülésére, valamint a vizek felhasználására nagy hatással voltak a helyes alpra fektetett szabadelvű vízi törvények. A rómaiaknál minden hajózható vagy vízvezetékek táplálására szolgáló folyóvíz már a köztársaság alatt nyilvános vagyonnak mondatott ki. Ily folyókon a hajózás, a partok használata, a fel- vagy lemenők részéről, korlátlanul meg volt engedve s a jogháborítókra szigorú büntetések mértek. Az állam közköltségen tartotta rendben a vizeket, s a szükséges munkálatokat a tartományi praefectek vagy a városok praetorai hajtották végre. A munkálatok végrehajtásánál mindig magasabb állásu személyek, mint curatorok rendeltettek ki. Így az első császárok közül valamelyik alatt a Tiber folyó kitisztítottván, a munkálatokhoz, mint curator, Cl. Priscus, Felső-Moesia (a mai Szerbiának a Duna jobb partjára fekvő része a Száva torkolatától kezdve a mai Turnu-Severinig) praefectje lett kirendelve és a sikeres működésért neki Róma emlékküvet állított.⁴ A jelentékenyebb folyók felügyeletére külön praefectek voltak, kik magukat az illető folyók

³ Dionis Cassii Hist. Romae lib. LX.

⁴ Istri adcolarum geogr. vetus etc. A Math. Petro Katanzeich. Budae 1826. Pars II. pag. 134.

partjairól nevezték. Így a Dunának, Euphratnak stb. praefectje (praefectus ripae Danuvii etc.).⁵ Ezek egyezersmind rendesen valamelyik legionak vagy cohorsnak is praefectjei valának. Ezek feladatához tartozott a kereskedő hajók ügyeinek rendezése is, a közlekedés biztonsága felett őrködni s a törvényeket végrehajtani, eller őrizni. A nyilvános folyókon teljesített munkálatokra fordított költségek fejében az állam bizonyos kikötőkben szedett révbérekből vagy a vezetékekből fogyasztott vízre kirótt díjakból szerzett megtérítést.⁶

A vizeknél felmerülő szolgáltnak (servitutomok) iránt, melyek napjainkban is a legtöbb bajt okozzák s a törvényhozó részéről széles tanulmányt, bő tapasztalatokat kívánnak, bámulandó tökélylyel intézkednek, mi megérteti velünk, hogy e nép közgazdaságilag magas fokon állott s úgy a nyilvános állami. mint a magán háztartás, úgy a külső, mint a belső gazdálkodás és va-

⁵ Istri adcolarnum geogr. vetus etc. A Math. Petro Katancsieh. Budae 1826. Pars II. pag. 132., 384.

⁶ Du droit internat. concernant les grands cours d'eau. Par Ét. Carathéodory. Leipsig 1861. p. 63.

Ila valamely folyó időközben medret cserélt vagy a régmesteregesen megváltoztatva lett, az új meder, valamint a szigetek, ismét nyilvános vagyont képeztek res publicae — esen elv szerint: »res. quae universitatis esse creduntur, alicuius esse, potius Romani est.« Az új medrekre mondott: »Ille etiam alveus, quem sibi flumen fecit, etsi privatus aut fuit, incipit tamen esse publicus, quia impossibile est, ut alveus fluminis publici, non sit publicus.« A szigetekre Labion szerint ezen elvet tartották: »Si id, quod in publico iunatum aut aedificandum est, publicum est, insula, quae in flumine publica nata est, publica esse debet.«

gyonosodás tőlünk is irigyelhető fejlettségnek örvendett. A fennmaradt törvénytöredékek eléggé mutatják, mily értelmes és pontosan végrehajtható rendelkezéseket tettek úgy a nyilvános, mint a magán vízhasznosításban; úgy a természetes, mint a mesterséges folyóknál és vezetékeknél; úgy a városokban, mint a mezei gazdaságban. Még a források használati joga is körül volt írva, a szomszédok, állami s városi tisztviselők jogai, kötelességei előszabva valának. Szóval a rómaiak mind elméletileg, mindgyakorlatilag oly vízjog ismeretében és birtokában voltak, hogy a mai összes polgárosodott nemzetek, tán az olaszokat és francziákat kivéve, náluk hasonlíthatlanul hátrább állanak. De a mai olasz és franczia víztörvényekben csak a rómainak utánzására, folytatására ismerhetünk. Az képezte az alapot, melyet csak a viszonyokhoz alkalmaztak, időnkint bővítettek. Innen van talán, hogy mai nap ezen két nemzetet tarthatjuk a világ classikus vízművelőinek. A folyókra vonatkozó nemzetközi jogban, mely tiltja egyik vagy másik nép túlkapását a többi parti országok hátrányára, s mely a folyami hajózásban nem ismer különös kiváltságokat vagy szabadalmakat, melyek a szabad versenyt korlátozzák, a franczia forradalom a rómaiakat utánozta.*

* Oly folyókra nézve, melyek hajózhatók s több országot futnak keresztül vagy demarcationalis határt képeznek, a nemzetközi függetlenség és szabadság ma különösen egyik életkérdése minden nemzetnek. Sajnos, hogy mi ezt egészen ignoráljuk s csak annyiban bederítünk rá, a mennyiben a nemzetközi szerződések köteleznek. Midőn halálos ellenségeink az Al-Duna szabadságát veszélyeztetik, ezen ignorálás nemzeti fenmaradásunk ellen elkövetett bűn.

Midőn a római legiók kifogytak a hódításokból, hogy tétlenül ne heréskedjenek az állam költségén, az imperatorok és praefectek a katonákat állították ki nyilvános vízépitkezések foganasítására. A római legionárius béke idején ásóval, kapával s földhordó eszközökkel felfegyverkezve, csatornákat vájt a hajók útjával vagy mocsárok lecsapolására és védő töltéseket bányt a folyók kiöntései ellen, moréna-nyergeket és torlaszokat ásott keresztül a torrensek levezetésére. Majd a városokat egészséges ivóvízzel ellátó vezetékeket, csatornákat épített, eme múlhatlan feltételeit egy nemzet jólétének és szaporodásának; majd a hajózás akadályait háritotta el a tisztogatta a folyók medrét vagy a csatornákat. A munkálatoknál főfelügyelőül a praefectek vagy praetorok állottak ki; sőt népök javára ezen tisztól, hogy katonáikba kedvet öntsének, még maguk az imperatorok sem irtóztak, mintegy ezen elvet hirdetendő: a munka és haladás tartja fenn és nemesíti meg a nemzeteket; a tétlenség és henye hivalkodás zsibbasztja meg szívósságukat s őrli ki lassú méreg gyanánt a nemzetek fentartó erejét.

Hogy a vízvezetékeket nem csupán a városok vízszükségletének fedezésére, nyilvános fürdők, házi caldariumok és a városokat vagy az előkelők házait s kertjeit csinosító tavak és szökőkutak folytonos táplálására építék, hanem földöntözésre is, kitűnik éppen a vezetékekre alkotott törvények és rendeletekből.¹ Sőt ezekből

¹ A vizek használatát szabályzó praetori rendelet oly antigorú, hogy Ulpianus annak fejtegetésénél kérli: „Illud quasi-
tar, utrum ea tantum aqua his interdictis contineatur, quae ad
agrum irrigandum pertinet, an vero omnia, etiam ea, quae

még az is kiderül, hogy a víz mennyiségileges szétosztásán ügyeletet fordítottak, miként mai nap az olaszok és francziák. Strabo röviden így eseteli Róma vízvezetékait: »Annyi víz vezetetik a városba, hogy a városon keresztül a pöczékben folyamok folynak és csaknem minden háznak medenczéi, számos csövei és csatornái vannak, miben legtöbbet M. Agrippa buzgalmának köszönhetni, ki sok más ajándékkal is felékesítette Rómát.« Plinius pedig ekként igyekezik fogalmat nyújtani a római birodalom vízvezetékeiről: »Ha valaki szorgosan megvizsgálná a nyilvános használatra, fürdőkbe, halastavakba, házakba, mulatóhelyekre, kertekbe, a külvárosok, majorokba folyó vizek bőségét és a helyenkint épített íveket (azaz hidakon folyó csatornák, hid-vízvezetékek), az átfúrt hegyeket, a megöntözött völgyeket, bevallná, hogy ezeknél semmi sem csodálatra méltóbb az egész földön.«³ Ebből kitűnik egyszerűen, hogy a rómaiak vízvezetési csatornáiknál hegyeket is vágtak be és azokban alagokat vájtak.

ad usum quoque et commodum nostrum? Et hoc iure utimur ut haec quoque contineatur.» (Ulpiani lib. 1., §. 11. D. Dea aqua cott.) Tehát utóbbi kitétel szerint a más célra szánt vizet is a törvény általomban részesítette. — Hogy az öntözésnél forgókat (turnus) használtak, igazolja Frontinus cap. I a szétosztott viarról: »quam . . . per vicem in dies modulosque certos dispensatam accipiunt.«

³ Strabo Falconer-féle kiadásában lib. V., p. 337

³ Plinii Hist. Nat. lib. 36., c. 24., §. 10. — Rondelet francia író Frontinus fordításában, csupán a Rómába vezetett víz mennyiségét perczenkint 3720 köbméterre becsüli. Ez 2 méter sebességgel, 2 méter mélyen oly csatornát tudna betölteni, melynek szélessége 15. méter.

A mennyi kisebb folyó és forrás találtatott Róma környékén, mind csatornába szedték és a városba hajtották. Az el nem használt vagy a pöczék kiöblítő vizét a város alatt a Tiberbe eresztették. A völgyeken keresztbe íves hidakon, töltések és utak alatt szifonokban folyt a víz (*speculi et cuniculi*). A városok előtt a vizet előbb kővel kirakott medenczében fogták fel, hogy meg-higgadjon s ezután osztatott szét boltozott csatornákon vagy ólomcsüveken. Ezen vízfogót *conceptaculum*-nak vagy *dividiculum*-nak nevezték. Néha a kettő külön volt, t. i. előbb a vizet leülepedni engedték egy medenczében; innen a tiszta vizet áteresztették egy másik medenczébe, hol mindig egyforma vagy legalább szabályozható magasságig emelkedhetett s innen osztatott szét a föld alatti vezetékekbe, melyek így folyton szabályos mennyiséget szedtek magukba. A száró medenczét rendszeren halastónál is felhasználták s nyerte a *limaria piscina* névet. Nagyobb városoknál és fontos vízvezetékeknel a *dividiculum*okat *castellum*-nak is hívták, hihetőleg a kezelő és felügyelő személyzetnek oda épített lakásairól. Minthogy a nagyobb hidaknál külön *curatorok* voltak, bátran feltételezhetni, hogy az ily *castellumok* is nyertek olyanokat.

A vízvezetékeknel szolgálók általában *aquarius*-oknak neveztettek. A vízfogók készítőinek külön neve *castellarius* volt. Külön egyének rakták le a csüveket (*villici*); a hol pedig utak alatt ment keresztül a vezeték, a felbontott utat vagy utczáat a csüvek lerakása után a kavicsolók, kövezők (*silicarii*) állították helyre s a vezetékeket a földözők (*tectores*) takarták le. A munkálatoknak helyszíni folytonos vezetésére s ügyletére

külön felvigyázókat (circitores) alkalmaztak.¹⁰ Hogyha a nyilvános vezeték magánosak telkein ment keresztül, a szükséges területet az állam vagy a város kisajátította s a vízvezeték lerakása és befedése után esetleg helyreállított területet eladták.

A víz pontos kiosztása végett a conceptaculumnál, mint előbb említettett, a víz színét állandó magasságra szabályozták, hogy állandó nyomás mellett a szétvezető csatornába vagy csövekbe csak ugyanazon mennyiség ömölhessen. E végett a csövek méreteit is ovatossággal választák, hogy a víztömeget mérhessék. Legszokásosabban valának oly csövek, melyeknek keresztmetszete $\frac{1}{4}$ digitust tett (fistulae quinariae). Az ily csövek száját Frontinus szerint az aquariusok külön készítették és rakták be a conceptaculumnál s bélyeggel jelölték meg. Az ily csőnek állandóan csak ugyanegy mennyiséget volt szabad levezetni s nyerte a fistula signata vagy calix signatus nevet, míg ellenben oly cső, melynél az átbocsátandó mennyiség tetszőleges lehetett, fistula soluta elnevezést kapott. Frontinus fentebbi idézetéből kitűnik, hogy a fővezetékekből mellékvezetékekbe való áztosztásnál a mennyiséget, azonképen mint ma az olaszok, külön szabályozóval (modulus) mérték. A csatornák kinyitásánál a folyókból az időt is megválasztották, mikor kelljen az új csatornák vezetését megindítani.¹¹

¹⁰ De publicis urbium Romae et Constantin. aquaeductibus. Scrips. Her. Jordan. — Bonnæ 1842. p. 34.

¹¹ Ulpianus L. un. §. 8. D. Ne quid in flum. publ. (XLIII. 13.) ekként ír: „quia semper certior est naturalis cursus fluminum

A vizekre általában, mint fentebb már említve van, a legszigorúbban ügyeltek, miként az kultur-nemzethez valóban illik; mert a mely nép vizeire nem tud vagy nem akar ügyelni s azokat egészségére és vagyoni fejlesztésre nem használja fel, az mindenkor a hátramaradás bizonyos jellegét viseli magán s haladásának útjában ott hagy egy nagy akadályt, mely miatt úgy közignazgatása meg-megdőcsezendő, miként közgazdasági fejlődése nehézkes. A városokban a nyilvános vezetékek vizét, mennyiség szerint, a magánosoknak csak bizonyos díjért lehetett használni; épp így a külső öntöző csatornákból. A díjakat a censorok vagy acdilisek vetették ki és szedték be. Később, a visszaélések meggátlása végett, bizonyos mennyiségen túl csak az imperator adott engedélyt, miről kinek-kinek köre metszett írás adatott s csak ilyennek felmutatása jogosította fel a magánosokat a nyilvános vezeték vizének használatára. A közvetlen felügyeletet a kiosztásnál s a díjak behajtásánál vagy az ellenőrzésnél az *aquarum curator* gyakorolta. A vezetékek fentartása is reá bízott, de nagyobb munkálatoknál a censornak tett felterjesztést, kinek útján az ügy a tanács vagy az imperator jóváhagyása elé került. Magán személyeknek a vizet csak oda lehetett vezetni, hová a kapott engedély megnevezte. Ha valamely *prædium* vagy ház urat cserélt, az új tulajdonos ezt köteles volt bejelenteni, hogy a víz használati joga reá átszármaztassék s ha ezt 30 nap alatt elmulasztotta, jogától

restate potius, quam bieme. Ezen szabályt mai napig az olaszok is követik s csatornáikat nyáron május vagy június hóban nyitják meg.

elesett és újra kellett engedélyért folyamodnia. A vezetékek rongálóit, vagy a víz bitorlóit a legszigorúbban büntették. A nép maga oly feltékeny volt e tekintetben, hogy a kihágókat maga jelentette fel akkor is, ha nem volt közvetlenül érdekelve. Honorius császár öt font arany fizetésére büntette azokat, kik az Augusta nevű fővezetékől vizet lopva használtak.¹² Némely császár annyi font arany bírságot rótt a tolvajlókra, a hány uncia volt a másodpercenkénti mennyiség. Ebből viszont az is kiderül, hogy a rómaiaknak a hydraulikából az alkalmazás körül elméleti ismereteik is voltak.

A talajcsövezést (drainage) már a rómaiak ismerték. Innen erednek a némely római telep romjainál a földből újabban kiásott régi agyag-csövek. Rendszeren azonban e célra árkokat ástak s ezeket kövel vagy gallyakkal kitömven, újra leföldték (sulci aquarii vel elices).

6. — Sajátságos, hogy a rómaiak, kik a vízvezetésben oly nagy mesterek voltak, a víz mozgó és hajtó erejét gépekre áttenni nem tudták s e nemű malmok a legkezdetlegesebbek lehettek. Az érez-zúzó malinokat meg éppen nem ismerték, hanem az arany- vagy ezüst-érceket mozsarakban törték össze, minők nagy számmal Erdélyben találtattak. A törmelékhomokból azután kimosással választák ki az aranyat vagy ezüstöt. Innen van, hogy telephelyeiken nagy számmal kézi őrlőkövek is találhatnának, oly folyók mellett, melyek azokat feleslegessé tehetnék volna, ha a malmok készítéséhez ele-

¹² De publicis urb. Romae et Const. aquaeduct. Scr. Her. Jordan Bonnae 1842. pag. 64.

gendően értenek. Hogy a zúzó malmokat csakugyan nem ismerték, azt bizonyítja Plinius, midőn röviden leírja, miként mosták bányáiknál a nemes fémeket. Ugyanis oly vízfogókat készítettek, melyek köralakúak voltak, 200 láb átmérővel. Ezen vízfogókból nagy lejtőjű csatornákat vezettek ki a czek szájához rakván a bányákból hozott érczeket, a medenczét 10 láb mélyen vízzel megtöltötték valamely patakából. Ekkor a csatorna elején levő rekesztéket felhúzván, a lezuhanó víz az érczeket nagy erővel surolta végig a csatornán a dörzsölte egymáshoz. Az így támadt homokot azután összegyűjtván, a nemes fémeket kimosták.¹³

Innen kétségtelen, hogy azon tekintélyes mesterséges vízfogók, melyek hazánkban nagy mennyiségben fordulnak elő a nagy terjedelműeknél fogva figyelmünket lekötik, nem római eredetűek. Azért azok urak, kik római régiségeket kutató buzgóságukban vagy irodalmi csevegéseik közepette minden gondolkodás nélkül azok készítését a rómaiaknak tulajdonítják, ne rabolják meg tovább is a magyar nemzetet az ő örökségétől, mely elmúlt századok dicsőségét képezi a mely a német rufogásokkal barbárnak hirdetett magyart azon polczra helyezi, hol egykoron az asszúr, parthus, egyiptomi és a Gassadában lakó mór állott. Hagyják meg a multnak ez emlékeit nekünk, mert azok egészen a miénk: az Ázsiából ide beköltözött magyaroké. Hagyják meg ez emlékeket azoknak, a kik valóban készítik; mert ezek fognak őseinknek igazságot szolgáltatni a történelem ferdtől és tolvajai ellen. Mi utódok pedig tiszteljük elődeink polgárosodásának a gazdasági kulturájának eme dicső jeleit és tanuljunk meg belőlök hasonlókát készíteni, miként a francziák már megtanulták a móroktól maradt hasonló emlékekből.

Nemcsak a nemes fémek, hanem a vas előállításában is a rómaiak igen hátra maradtak. A vasat tartal-

¹³ Plinii Hist. Nat. lib. XXXIV.

mazó agyagból a nubiaiak módjára egyszerű kemenczékben választották ki az érczet. Innen van, hogy nemcsak Itáliában, hanem a Krisztus születése után jóval később keletkezett római gyarmatok helyein, a bronzeszközök és fegyverek sűrűn fordulnak elő az e nemű leletek között.

A folyami hajózást a rómaiak nemcsak egyszerűen közlekedésre és kereskedelmi szállítmányokra, hanem hadászatiilag is nagy értelemmel tudták kizsákmányolni. A nagyobb folyókon s pedig provinciák szerint, külön-külön hajóhadat tartottak. melynek vezényletét az illető tartományi praefect viselte, néha a tartományi procurator. Legtöbbször azonban külön praefect alá rendeltetett s csak háborúk idején, midőn a praefektek a provinciális legiókkal kirendeltettek, az együttes vezénylet végett bízott ezekre a hajóhad feletti rendelkezés is. Így többek közt a moesiai hajóhad, mely Flaviusról neveztetett. Katancsich által közölt felirat szerint, egyszerűen Sextus Octavius Fronto nevű alatt állónak említetik. ¹⁴ Míg ugyancsak általa közölt felirat szerint bizonyos Ti. Claudius egyszersmind Dácia procurator volt. ¹⁵ A hadihajók kétfélék voltak általában. Tudniillik rendes ostrom-hajók, melyek vízi harcban vagy parti erődítvények bevételéhez használtattak. Ezen hajók képezték a tulajdonképeni classist. Mintegy melléjük rendelve voltak a vehiculumok. Ezek könnyen vonatható kisebb hajók valának, minők talán mai nap az

¹⁴ Istri adcolarum geogr. vet. etc. A. Math. Petro Katancsich. Budae 1826. Pars II. pag. 182.

¹⁵ U. o. 239. lap.

uszályhajók, és valószínűleg a hadsereg élelmiszereit a podgyászát szállították rajtok, vagy a katonákat egyik partról a másikra vitték. A rajtok szolgáló katonák vehicularii vagy vehicularii nevet kaptak. Az ily folyami hadihajókra mindig gyakorlott hajósokat, különösen tengerészeket alkalmaztak. Így a moesia hajóhadban kiválóan bessus nemzetségu katonák szolgáltak.¹⁶ Ezen bessusok a Duna jobb partján a Haemus hegyektől a tengerig laktak s így alkalmok vala a hajózásban ügyességet szerezni. A hajóhadak béke időben rendes állomáson tanyáztak s az itteni városok kétségkívül egyszersmind fegyvertárak és hajógyártó helyek voltak.

Végre a hídépítésben a kő- és fahidakat bámulandó tökélylyel értették a rómaiak, mit bizonyítanak a fentemlített hídcsatornák. Midőn az őz aszürük s babylonok földén Parthiában megfordultak, az itt látott kőhidak az Euphrát és Tigris folyókon, igen tanulságosak lehettek reájok nézve, mert ettől kezdve állandó hidakat vertek birodalmuk legnagyobb folyóin. Ezen hidak építése egyszersmind az ácmesterség előhaladásáról tanuskodik, mert egy közönségesebb folyón épített kőhídnál is már maga az állványozás nem csekély feladat. Még kevésbé az a hidak alapvetése.

Legnevezetesebb és az ó-kor egyik remeke volt a Dunán Traian császár által építtetett kőhíd. Ennek maradványai a múlt század elején is csodálkozásra ragadták az utazót. »Én teljes életemben sem láttam nagyobb és erősebb téglákat, kőrakást, mint az volt«, kiált fel

¹⁶ U. o. P. II. 136. és 137. lap.

egy naplóírónk.¹⁷ Dio Cassius szerint a híd boltozatai 20 pilléren nyugodtak, melyek 40 láb szélességben, 150 láb magasságban emelkedtek ki a Duna fenekéről. Az egyes nyílások átmérője vagyis a pillérek egymástóli távolsága 170 láb. »Miből Traian szellemének nagyságát könnyen megérthetni.«¹⁸ Marsigli, mult századbeli leírója a Duna mellékének, 23 pillért említ, melyek szélessége 60 láb. A hídfők maradványai Turnu-Severin alsó végében még ma is toronyszerű magasságra nyúlnak ki, s különösen a jobbparti hat imponálóan az utasra. A rumuny oldalon levő erősen meg van bolygatva s úgy látszik, köveit széthordják. Így becsüli meg e nép azon férfiúnak emlékét, kitől magát egyenes utódként lessármaztatni, poétai képzelemmel, elég hetyke. És nem resteli mégis, hogy saját földjén idegeneknek kell megmenteni és tanulmányozni a római emlékeket enmaga pusztításai elől. Mert hajh, nincs meg, és nem is lehet, a nép véérébe beoltott hagyomány, mely ösztönszerűleg emlékeztesse azok tiszteletére és serkentse gondos megőrizésükre és kutatásukra. Ezen híd faragott kőekkel volt burkolva s hogy mily óriási munkába kerülhetett, könnyen elgondolható, ha csak az alapozást vesszük figyelembe. Minő módot használtak itt, azt nem tudjuk, mert a régi írók hallgatnak róla és újabban, fájdalom, senki se találkozott, ki a még ma fellelhető maradványokat avatottan átvizsgálta volna. Ezen híd különös őrizet és felügyelet alá rendeltetett Traian által. Erdély-

¹⁷ Magyarország. st. erd. bujd. fejed. késm. Thököly Imre secr. Komáromi János törökorsz. diar. Közli Nagy Iván. 10. lap.

¹⁸ Dio Cassius Leunclavius-féle kiadásában 779. lap.

ben, Várhelyen (hol a régi Sarmizegethuza, majd Ulpia Traiana város állott), talált emlékkövön bizonyos M. Papirius neveztetik meg. kinek tiszteletére, mint az Augustus moesiai hídja curatorának.¹⁹ emeltetett azon feliratos kő. Katancsich szerint ezen curator Traian utódja Aelius Hadrián alatt élt. Ha feltevése áll, úgy ez csak uralkodása elején lehetett, mert ezen imperator a Traian által a szittyákig terjesztett birodalom határát lejjebb vonta s a barbarok beütései miatt a hidat egyik oldalon megbontatta, hogy a közlekedésre alkalmatlan legyen.²⁰ Procopius byzanti író szerint azonban a hidat a Duna árvizei s az idők viszontagságai tették tönkre.²¹ Ugyancsak szerinte a híd építőmestere damaszki Apollodorus volt. Ez volna tehát a férfiú neve, kit első sorban illet meg az építés dicsősége s a kit a római imperator Parthia mellől hozott ki, az ő nevét művekben is megörökítendő s kihez méltót akkoron Itáliában nem talált. Moesia, mint fentebb már megjegyezve van, Alsó és Felsőre osztatott. A Traian hidépítése után azonban, a Katancsich által közlött római feliratok szerint, híd feletti és híd alatti nevek is alkalmaztatnak. Épp ezért Felső-Moesia a Száva torkolatától nem Viminacium városig (Katancsich szerint a Duna Ostrovo nevű szigeténél a szerbiai oldalon Kostolacznál állott volna) terjedt, mint Katancsich mondja, hanem a

¹⁹ Istri ad. geogr. vet. A Math Petro Katancsich Budae 1826 Pars II p. 132., 220.

²⁰ Dionis Cassii Hist. Romae l. LXVIII. Leunclavius kiadásában 779. lap.

²¹ Procopius de aedificiis lib IV. 6. (Rooni kiadás vol. III. 288. lap) —

Traian hídig; és Alsó-Moesia a mai Rumániában feküdt a Traian híd felett. Később ez is változott, mert Eutropius szerint Aurelián császár a dácziai római koloniákat Moesia közepébe telepítette át s ezt nevezte el Dáchiának, Moesia neve pedig átvitetett a Duna jobbparti mellékére, hol ez a tengerbe ömlik.²² Ezen névcserét igazolják a byzanti írók is. Nevezetesen Cedrenus a beszenyőkről írván, kik az Ister balpartjától a Borysthenesig laktak, 1043. évben ezek az Isteren átkelve, Moesiában pusztítottak.²³

Tekintélyes köhidakat építettek a rómaiak a mai Montenegro körül is, melyeket a csernagorczok minden ideig használnak s ezeken kívül maguk építette hídjaik nincsenek. Mely időben épültek eme hidak, azt ma még nem tudjuk, de valószínű, hogy Octávián itteni foglalásai után. Bécsnél talált feliratos kő Valerián császárról úgy emlékezik meg, hogy a hidakat helyreállította.²⁴ —

Az itt közlöttek feljogosítanak azon feltevésre, hogy a rómaiaknál a vízépités széles művelésnek és virágzásnak örvendett. De látjuk egyszersmind, hogy az egyes szakokat külön választották, mindenik szaknál külön mestereik voltak s így itt is, mint egyebütt, a munkafelosztás elvére fektették munkálataikat. Nekik nem a némelyek által annyira kiemelt ez idő szerinti általános lángelmékre, hanem szakemberekre volt szükségük, kik egyedül a maguk dolgának élve, ebben ügyességet, to-

²² Eutropii Breviar. Hist. Romanae lib. IX.

²³ Georgii Cedreni Hist. Comp. bonni kiadás II. kötet, 499. lap.

²⁴ Katancsichnál pars I. pag. 378.

vább fejlesztésre képes tapasztalatokat szerevezve, tenni és alkotni tudtak. Nekik nem arra volt szükségük, hogy csak férfiakat neveljenek, kik pusztá eszméken nyargalnak, hanem olyanokra, kik a lelkükben tapasztalataik által serkentett és megérlelt eszméket egyszerűn megvalósítani tudták az élet s a közjó javára. A városokban mérnökeik is valának (mensores), s a gazdasági berendezés, munkálkodás terén ismét külön mérnökeik (agrimensores), mint ezt több felirat bizonyítja.

A bemutatott általános kép meggyőz bennünket, hogy a vízvezetésekben a rómaiak mindez ideig utólrhetlenek. Ámbár a népvándorlás első szakában a vandálok és gothok, a merre csak elvonultak, bevágták a római vízvezetékeket és behányták a nyílt csatornákat, ** ezek megmaradt romjai mégis elegendők valának, hogy később az olaszok, belőlök okulván s egy részöket helyreigazítván: ma oly öntözést és csatornázást mutatának fel, melyek méltán képezhetik irigylés tárgyát a föld többi felvilágosodott nemzetei előtt.

** Ujabban egynémely német író, különösen a magyarokát lelke mélyéből gyűlölő és rágalmaszó Löcher, tisztára mosni igyekszik ama germánfajú népeket a mocsktól, melyeket magukra fentek, s habár a történet többi közt elég világosan és hitelesen írja le, mint dulták fel a vandálok Rómát s mint lopták el az épületek aranyos, ezüstös kupoláit és ékítményeit, mégis elég merészek azon állítást dobni oda, hogy: ők csak jámborul besétálták Róma utcáit s gyönyörködtek a város szépségében. Hiszen történetileg bebizonyítható, hogy azon Maremmák, azon óriás posványok, melyek Itália némely vidékeit az egész középkorban oly egészségtelenné tették, melyek kiszáritására az olaszok a legújabb időkig annyit fáradtak, ama dúlások következményei valának, melyeket a vandálok és gothok vittek végbe a római vízvezetékeken és csatornákon.

Ezen vízépitkezés nemcsak a közgazdasági kultúra és a mérnöki tudományok virágzásáról tanuskodik, hanem egyszersmind erős fényt vet a rómaiak társadalmi általános műveltségére; mert a mely nép ily nagyszerű építkezés szükségét érzi s igényeit oly messze tudja kiterjeszteni a vízépités terén, ez már mint a társadalmi létüől elválaszthatlan kellék jelenik meg. Ez után sarkalja a népet művelődése és viszont ebből fejleszti tovább műveltségét. Csak az a kár, hogy ezen műveltségből oly csekély rész jutott örökségül a többi nemzetekre, kik a római birodalom bukása után mint első, s a haladásban példaadók kitűntek. Ennek legfőbb oka azonban a római népben rejlött. A római másokkal szemben katona volt mindenekelőtt és csak azután civilizátor. Önmagát felemelte a jólét és műveltség magas fokára, a másoktól tanultakat fel tudta használni; de viszont kifelé nem bírta vagy tán nem akarta terjeszteni saját műveltsége vívmányait. Csak arra törekedett, hogy az ő mezői viruljanak s másoknak még gyümölcse se legyen szebb és édesebb az övénél. Erős uralomvágya, féktelen katonai szenvedélye porba sujtott mindent, mi e kettőnek ellentállott és a kegyetlenségig türelmelen volt az idegen faj iránt, ha ez az ő intézményeihez, szokásaihoz és nyelvéhez simulni nem akart. A megadással viseltetők iránt jótevő tudott lenni, de a leveretése után is saját szokásaihoz, régi intézményeihez szító nép felett vasostor volt a kormánypálcza. Ezért nem maradt egyenes örököse, kire hagyományként szállottak volna át műveltsége összes vívmányai. A fajukból ki nem vetkezett alattvalók Róma halálos ellenségeivé váltak, s midőn már hadiszákmányokkal nem lehetett őket többé lecsendesíteni,

csak az alkalmat lesték bosszújokat lehűteni. Ezt a nép-vándorlás adta meg, és a római birodalomra árvízként nekizúduló népek a városok romjai alá temették a római műveltséget. E romokon kellett a vihar csendesültével újra fejlődni az emberiségnek, újra kezdeni az életet és a dúlások viharából megmentett egyes emlékek világánál kellett újra alapítani a tudományokat. Byzant ugyan Róma egyenes örökösének látszott, de ennek császárai a régi mintákat utánózták s a heterogen népelemek közt egy se levén egészséges fejlődésre képes, kifelé hatni ók se tudtak. Ezért, jóllehet, hogy Európa egyik szegletében Róma bukása után még századokig fennállott jó s balsorsban: Európa mai műveltsége nem a keleti császársággal, hanem Nagy Károlylyal a frankok királyával kezdődik.

1. Magyarország vizeinek őskora a rómaiak idejéig.

7. — Magyarország vizeinek története Herodottal kezdődik. A megelőző időkről, sőt még közvetlen a római uralom korszaka alatti állapotokról több tekintetben csak a földtan nyújthat némi felvilágosítást, jelesen az átalakulásokra nézve. Annyi már futólagos áttekintésre bizonyos, hogy e föld első lakóinak a Lajthától kezdve az erdélyi bérczekig s a Mátra hegységig az Al Dunáig csupa posványok között kelle tanyáznia s benépesedése lassan, csak a magasabb parthelyeken és a hegyi vidékek hátsó platóiin indulhatott meg. A Duna folyó s itteni mellékvizei és időkben egy közös nagy medenczébe, a Vaskapun innen, vezették be árjaikat, és a hegyes vidékeken is egyes folyók nagy tavak folytonos táplálására hőmpölyögtek alá, mely tavak lehettek a főmedenczének egyes kiágazó öblei is. Hogy a magyar Alföld hajdan tenger feneké volt, azt eléggé mutatják a földrétegzetek s az ebben található tengeri csigák és korallok maradványai. Tudósok hazánkban két egymásután következő tengert állítanak lenni az és korban:

sós és később édesvízű tengert. Ez utóbbi szigetein már nagy emlős állatok (ősr szarvas, ősr bölény) éltek; de emberek nyomaira csak az u. n. barbár korszak kutatásában akadunk s így az édesvízű tenger letakarodása utáni időkből. Sikjainkon a rétegzetek ezen feltevéseket igazolják; mert az egész magyar Alföldön felülről a harmadik vagy negyedik réteget vastag kékes vagy szürkés színű, igen finom szemcséjű homok, mint az ősr sós tenger ülepedvénye alkotja. E fölött sárgás vagy hamvasba játszó agyagos, márgás réteg fordul elő, náhol telve elmállott kőzetek darabjaival vagy kavicsokkal s gőrgöttegekkel. Ez volna tehát az édesvízű tenger diluviál rakodmánya. Ezen agyagos réteg látható Délmagyarországon, de ugyanezt megtaláljuk jóval feljebb a Kőrösök, Berettyó vidékén, a Tisza-Duna közben Szolnoktól éjszak-nyugatra is.

Miután a főmedence feneke hosszú idők alatt oly átalakulásokon ment át, hogy a Vaskapu, illetőleg a Duna Bázis alatti szornlatáig lejtőt nyert, a hullámok mindig nagyobbodó erővel rohanták meg a keskeny szikla hegygátakat, míg végre egy hatalmas áramlat az útban álló fal bontogatásának kezdett, míg utoljára a keskeny elválasztó gerinceket átszakította és a víz keresztül csaphatótt a szomszédos alsó területekre és lefolyni kezdett azon úton, hol ma is folyik, azon különbséggel, hogy mostani útja a régihez képest egyengetett. Ezzel a sós tenger megszűnt, de mivel nem volt elegendő a sziklafalakat csak áttörni, hanem az Alduna hegyei közt a folyónak medret is kellett vájni, ennek előhaladásaig maradt hátra rónáinkon az édesvízű tenger, mely lassan-lassan apadt alá, a mint a Duna med-

rének képződése előrchaladt. Lehetséges, hogy túl a Vaskapun szintén felnyúló tengeröböl állott. Idők folytán azonban ez lejjebb húzódván, az elválasztó keskeny heggyerinczek nem bírták ki a felső medenceze most már ellensúlyozatlan nagy nyomását, hanem ennek engedve, a víz átesapott az alsó öbölbe. Bárhogyan történt, a Duna alsó része a Vaskaputól a Fekete tengerig olyannak tekinthető Magyarországra nézve, mint egy kiszáritó, lecsapoló csatorna. Az Alföldön, sőt hegységeinkben is, melyek erre kinyulnak, a völgyeketeknek csak csekély része volt lakható az első benépesedéskor; mert a főmedenceze lecsapolódása után folyóink még sokáig határozott irány és meder nélkül barangoltak, megmegujuló elöntéseket okoztak. Az egyes völgyeketek végén, hol két folyó egymásba ömlött, rohamosságukból vesztítvén, hordalékjuk egymásra ülepedett s hosszabb időn keresztül egész völgytorlaszt képezvén, egyik-másik folyó újra beáradt a katlanokba, állandó tavakat állítván elő. Például hozható fel a Temes folyó mellékvizeivel együtt, mert itt a völgyelet két oldalán elterülő platószerű hegyhátakat mind a víz rakta ki saját hordalékjaiból. Ilyen a Marosvidék Temes megyébe lenyúló dombos része, Paulis és Gyoroktól kezdve le Ó-Bessenyőig, mert ezen dombok apró görgeteg-kavicsból állván, folyóvízből kellett lerakodniok. Ide számítandók az Alföld szegélyét képező üszes domblánczolatok. A mint Alföldünkéről az édesvízü tenger is lecsapolódott, ezen hordalék-torlaszokat ujonnan kellett keresztülmosni folyóinknak. Ámde Erdélyben számos helyen, pl. Hátas egnél a Retyesát havas alatt vagy a Maros völgyén Zámától kezdve s a Fehér-Körös felső részén, a víznek ezen

ki- és lemosó munkája még ma is folyik. A begyek alján itt látható, csuszamodás kinézésű nyúlványok mind a víz által hordattak le és a hegyek azon bevágásaiból kerültek oda, melyek az oldalaknak fel a csúcsokig kés-fokszerű gerinczeket s bordákat kölcsönöznek. Kétségtelen, hogy ezen hegyeink egykor magasabbak voltak s mivel a torrensek nivellírozó és diluviális munkája még folyamatban van, azok folyton veszítenek magasságukból. Ezen hordalék-torlaszokon keresztül sok esetben, mint alább történelmi feljegyzésekből is látni fogjuk, emberi munka könnyíté a víz lefolyását. Néhol egyes folyóink ezen torlaszok következtében, avagy maguk előtt találván az őt tengerben képződött agyagos kemény és terjedelmes övezeteket, nem juthattak a legújabb időkig teljes lefolyáshoz, hanem amaz övezetek előtt megállva, vagy egyik ággal azoknak fordulva, terjedelmes posványokat és mocsárokat tápláltak. Ilyen az alibunári medence, bővé a Verseez felől jövő patakok a múlt század közepéig benrekedtek. Ilyen az illancsai lapály, melybe a Berzava folyó árjainak egy része szakadt be. Ilyen a Berettyó vidéki Sárret, melyet Szeghalomig ezen folyó árjának odarekedése mocsárosított el. Általában a magyar folyók, Európa egyéb folyóihoz viszonyítva, fiataloknak nevezhetők s némelyiknek kora lent a síkon legfeljebb pár ezredéves. Innen van, hogy a Dunának medre is összehasonlítva más akkora mennyiségű folyókéval, igen fejletlen s tömegéhez mért arányban nincs annyira kiképződve.

Folyóink imént vázolt barangolási, másoknál megfordítva rabsági korszaka lett az újabb időkre áldásos, mert elker gazdagíták meg rónáinkat dús televénynyel.

A hegyek oldalairól lemosott finom iszap, majd a vízi növények és állatok hullarakodmányjaiból keletkezett a diluvial rétegzetek fölött az alluvial humusz. Talajképződésünk javában folyt a barbárkori emberek letelepedése után, sőt ha a barbárkori leletek helyeit szorosan megvizsgáljuk földtanilag is, azt tapasztaljuk, hogy azok a diluviál réteg felett csakély magasságban jönnek elő a talaj legaljában s így ennek nagy része egészen később keletkezett.

8 — Herodot szerint az ő idejében a Duna folyó alsó részén a balparttól fölfelé szittyá néptörzsek laktak, sőt szittyáknak mondja az Olt (Aluta) és a Maros között akkor lakó agathyrsokat. Strabo szerint a Duna alsó részétől felfelé géták és szittyák tanyáztak. A Tisza, Duna vidékén fel a Kárpátokig metanasztajászok, ezek felett be a mai Oroszország alkjaira, mint Ptolomaeus Alexandrinusból olvasható, szlávok laktak, kiket ő a más írók szarmatáknak nevez. A jász név mai napig, különösen nálunk, többféle értelmezésre adott okot, mivel a magyarok egyik néptörzse ma is ezen külön nevet viseli. Némelyek már megkísérelték a mi jászainkat egyenes összefüggésbe hozni a metanasztajászokkal. Ámde a rómaiak Jasus néven különböző helyeken neveznek meg lakókat. Így nevezi pl. Plinius a Dráva vidék és lakóit, kik itt a római foglalásig szerepeltek. Mint alább közölve lesz, a mai horvát Tepliezu fürdő neve Jassas volt. Végre Dácia keleti szélén a Moesiában lakó népet is a rómaiak iassiusoknak hívták, majd iassiusoknak.¹ Ezért a mi jász szavunk alig

¹ Katancsiehnál pars II. 214. lapon közölt várbeli leletben olvasható iassiusok és iassiusok praefectusok.

van összefüggésben a régi iassus vagy iazyges nevekkel s még kevésbé formálhatnak a mi jászaink rokonságot, mint némelyek erővel kihozni szeretnék, ama népekkel.*

A metanaszta-jászokkal nyugatnak a Duna felett szomszédosak voltak a marcomannok s ezek mellett, a Garam és Vágh folyók mentén, a quadok laktak. Mindkettő germánfajú nép. A Duán túl az osztrák tartományok felé lakókat a régi írók közös néven pannonoknak nevezik. Ezek közül, mint imént említett, a Dráva mentén iassusok; a Száva mellett, be a mai Dalmáciába, umbricok neveztetnek külön névvel, szomszédjaik pedig scordiscoknak hivatnak. Ezek voltak Felső-Moesia őslakói. Végre a Fertőtől nyugatra boiok, kelta-nép, idöztek, kik később innen elköltöztek. A pannon elnevezés helyett a byzanti írók általában pacon szót használnak, de következetesen mindenik csak a Dráva és Száva közti tartományra használja a Paconia elnevezést.

A Duna folyót a hazánkban talált római feliratok kivétel nélkül Danuviusnak nevezik, míg a régi írók ezen nevet csak a Vaskapuig alkalmazzák, innen pedig a tengerig Ister nevet használnak. A Maros folyó neve Herodotnál Tiarantos, Strabonál Marisus, Tacitusnál Marisia, Ptolomaeus Alexandrinusnál Rhábo, Cellariusnál Rhabon; más írónál Marin, Marum vagy Mariscus. Nagy jelentőségű, a mit róla Hero-

* Megjegyzendőnek vélem itt, hogy a románoknál néhány asu hegyi vizet jelent s ily nevű falu van Karánsebes közelében.

dot és Strabo egyértelműleg feljegyezték, hogy t. i. közvetlenül a Dunába folyt. Némely írónk, kik a jóval későbbi vagy csak a korunkbeli állapotokból indulnak ki s ily dolgokban mit sem sürkésznek, azt állítják, hogy mind Strabo, mind Herodot nagyot tévedett. Ámde saját korát tekintve sem egyik sem másik nem tévedett, mert egyéb helyeik összevetéséből kitűnik, hogy mindketten jobban voltak értesülve, sem-hogy éppen ez egy dolognál kövessenek el tévedést. Nem tévedtek, mert hisz a fentebb említett földtani átalakulások is azt adják tudtul, hogy egykor a Maros vizének okvetlenül a mai Temes és Torontál vármegyében keresztül kellett folyni. Mindjárt Uj-Aradnál szemünkbe ötlík egy hatalmas meder, mely Vinga felé kanyarodva a kavicsos dombok között, innen feljebb fordul valamivel Szt.-Péternek, s innen délnyugoti irányban Ó-Bessenyőnél elvonulva Melenczének tart, csak hogy erre a tökéletesen sík területen már nyoma vész, minek ismét oka van, de alább több helyen újra látható régi meder egészen az ó Begaig. Tudjuk, hogy a Bega csatorna csak Kéckig megy ásott mederben, innen régi mederben folytatódik s Becskerek alatt átmegy Kuszto nevű ó mederbe, s egy ága régi útján ma is lefordul Perlasznak és Titel alatt inkább a Dunába, mint a Tiszába ömlik. Itt tehát eme három irány közül valamelyik régen a Marosé volt s a Bega ennek volt mellékfolyója. A többi ág lehetett a Maros deltája. Hogy a nevezett irányban csakugyan folyhatott a Maros, azt eléggé igazolja az Aranka és Jér, melyekbe a Maros ma is átcsap, ha fent el nem tömlik. Hogy régente a Maros

Torontál vármegyébe folyt, állítja Palugyai Imre is.² Hogy a Maros a középkor derekán még folyt Szt.-Péter és Ó-Bessenyő felé, azt oklevélileg igazolhatjuk, mely szerint rajta ezen tájon több helyen még adószedő vízi átjáró volt. A régi Csanád vármegye határa is ide nyult le. Ugyancsak a középkorban a Maros a Csanád vármegyei Százázérbe is szolgáltatott vizet, mert oklevelekből ismét kimutatható, hogy ezen vízi malmok állottak. A mai meder tehát egészen új keletű, s miként hódította meg magának a víz, mutatja Csanád fekvése, mely ma nem ott áll, hol régen.

Idegen írók felemlítik még a következő folyóinkat: Száva (Savus), Dráva (Dravus), Mura (Murus, némelyeknél Sauarias), Garan (Granua), Vágh (Cusus), Kulpa (Colapis), Boszuth vagy Báza (Bacuntius), Valpó (Valdanus), Sárvíz (Urpanus) és a Rába (Arrabo vagy Narrabo). A Temes folyót Herodot Tibisesnok nevezi. Erdélyben talált római feliratok szerint Tibissus. Ezen elnevezés főleg byzanti íróknál a Tisza Pathysus vagy Pathyscus nevével felcseréltetik; talán azért, mert a byzanti írók előtt csak hazánk legalsó részei levén ismertek, a Temes árja Farkasdin és Titel közötti öblözetben a Tiszáéval vegyült. Majd a Temes Tibiscus és Tiviscus római neve átvitetett a Tiszára.

A Balaton és Fertő tavak ez időben jóval nagyobbak lehettek, mivel nagy mocsárokkal állottak összefüggésben, melyek később kiszáradtattak. Az elsőt a rómaiak Lacus Volcae névvel hívták s a Balaton név még a pannonoktól származott volna némelyek szerint. Más ha-

² Palugyai Imre: Magyarország Leírása IV köt. 303. lap.

zai íróink pedig nagy könnyűséggel odavetik, hogy ez a szláv blato (sár) szóból ered. Minthogy a Balaton nem sárvíz, hanem egyike a föld jelentékenyebb mélységű tavainak, ezen odavetett állítás kissé naiv. Ha azon urak, a kik nyelvünkben a szláv szókat annyira keresik (ismét csak amúgy könnyedén), egyszer már azt vizsgálnák, vajjon lelkiismeretlen állításaiknak van-e művelődéstörténeti alapja, azonnal meg fogják fordítani a dolgot. Mert az csak bizonyos, hogyha valamely nép egy műveletet vagy tárgyat előbb ismer, mint egy másik, az elnevezést nem amaz kölesönzi ettől, hanem megfordítva. Hogy vajjon a szláv vagy a szittya volt-e műveltebb hajdan, az ki fog tűnni ezen munkámból.

A Balaton-tóról a földtani írók azt állítják, hogy tenger maradványa, mit az őslénytani leletek igazolnak.

A Fertő neve Pliniusnál Lacus Peiso. Némelyek azt tartják, hogy ez is tenger maradványa. Valóságban azonban úgy régen, mint ma a Rábca nyugati oldalán levő hegyek torrenseinek s a Vuka pataknak ár-gyűjtője; mert valahányszor ezek tisztántartására, rendezésére gond fordított, a Fertő lejjebb apadt. Schoenwisner szerint a Peiso név a Tarquinius Priscus idejében ide vetődött bojoktól eredt. Ezek Pei-See-nek hívhatták s ebből lett a Peiso. Rumi György szerint pedig a bojok Bojer-See, rövidítve Boisee nevet adtak neki s ebből támadt betűcserével Pliniusnál olvasható neve.

A hazánk területén lakó legrégibb népekről igen kevés jutott tudomásunkra. E föld barbárkori lakói a hegyek közt a völgyek szélén levő hegynyergeken

ütötték fel tanyájukat, mint az ott talált edénycserepek mutatják. Alföldünkön pedig a folyók vagy ezek hajdani útját képező erek mellett magaslatokon találjuk nyomaikat. Így Torontál vármegyében a Temes jobb partján Parácz községgel szemben levő két domb, lejjebb Maczedonia nevű falu határában egy kanyargó ér partján, mely egykor a Temes medre volt, a magasabb fekvésű földszalag barbárkori emberek telephelyei valószínű, mint az ott szedett kővésők, kőhalták, átfűrt kőkarikák s romb alakra bekarcolásokkal czifrázott, vastag szürke edénycserepek mutatják. Némely cserepeken a czifrázatok madzaggal benyomottaknak látszanak. Ezen tájon a nemrég épült folyami védő gátakba nagy mennyiségben kerültek ezen cserepek a felhányt földdel együtt. Sajnos, hogy a földmunkák teljesítésekor erre senki sem ügyelt, pedig itt a régiségtudomány számára becses darabokat lehetett volna megmenteni és összegyűjteni. De hiszeni, hogy ezen részen a kutatások, különösen az említett Maczedonia határában a Temes folyó mentén, bőven jutalmaznák a fáradságot és áldozatot. Erre már eddig több, régiségekkel foglalkozó férfiakat figyelmeztettem, de még hiába. Mivel ily barbárkori telephelyeinken görög pénzek kerültek elő, ez arra mutat, hogy a római foglalás előtt itt lakó népek a görögökkel kereskedést folytattak s így már az emberi haladás útjára léptek. Erre mutatnak a közvetlenül víz mellett talált telepek is. Közvetlen a római hódítás előtt a Dráva-Száva közben lakó nmbricok már rendezettebb városokban laktak s Strabo némely megjegyzései gyaníttatják, hogy a tenger felé terményekkel kereskedtek s folyóvízeiket hajózták. Bizonyos, hogy ez vonta magára a ró-

maink figyelmét, s ez indította őket Dalmácia és Pannonia meghódítására, honnan csakhamar tovább terjeszkedtek a Duna alsó tájaira. A Dunától éjszakra a Kárpát hegység aljában levő quadok, a korhoz viszonyítva, fejlettek voltak, mert ezekről azt tudjuk, hogy a rómaiak előtt már vashámoraik voltak és ennél fogva a víz hajtóerejét kizsákmányolni értették s ezen tekintetben a rómaiakat is felülmúlták. Társadalmi s műveltségi fokuk a legalacsonyabb éppen nem lehetett. Ugy itt, mint a metanaszták földén Ptolomaeus városokat sorol fel.

Bonfinius (Decad. I. lib. 1.) azt említi, hogy Darius persa király hazánk földére bejött s a mai Mohács táján a Dunán hidat verve a peucinokkal hadakozott s ő Pécs nevét is innen származtatja. Ezen állítás téves, mert Strabo és egyéb hiteles írókból tudni lehet, hogy a peucinok a Duna torkolatánál laktak s ennek egyik deltáját hívták Peuce szigetnek. Azért Darius Hystaspes fia itt kelt át seregével a szittyák ellen, de az Istcr és Tyras (Dnicszter) közti sivatagban nélkülözéseket szenvedve, seregével visszafordult.³ Némely író Nagy Sándorról véli, hogy Erdélyben járt az agathyrzok és triballok megfenyítésére. Ez valószínűbb, mert az már bizonyos, hogy itt görög seregek Lysimachus vezér alatt kudarcot vallottak, mert bekerítettvén, szabadságát ropant kincseken vásárolta meg. Ezen kincsek még ma is népmondákban szerepelnek Darins kincse néven s még ma is kutat utánok a föld népe. Állítólag Nagy Sándor is azért járt erre, mert Zopyrus hadvezérét a szittyák so-

³ Strabonis *Rer. Geogr.* lib. VII.

regestől együtt levágván, a kudarczot akarta megbozulni. De a szittyák ajándékokkal engesztelték ki s visszatért hazájába.

A Fertőtől éjszak-nyugotra lakó bojok a rómaiakkal, gétákkal s végtére a dákokkal viseltek irtó háborút. Ezen dákok a római császárság elején kezdtek feltűnni Erdélyben (Dácia), honnan csakhamar foglalásokat tettek. A bojok ellenök szerencsétlenül harczolván, odahagyták a Fertő partjait s így keletkezett a Plinius által említett bojok pusztája (deserta Boiorum), mely újra a római imperatorok által lett benépesítve.

Feltűnő, hogy Dunánk nagy szigetjeinek említését az íróknál hiába keressük. Veteris orbis climata ex Strabone című térképekben, melyeket egy névtelen a mult században adott ki, a Csallóközt feltüntetve látjuk ugyan, de itt a térképkészítő a korabeli állapotokból indult ki önkényesen, mivel Strabo ezen szigetről semmit sem említ s még későbbi írók se tudnak róla, ámbár a közelébe eső Vágh, Garan folyókat említik. Épp úgy hallgat Herodot a Duna szigetjeiről. Ha ismeretesek, helyesebben: ha léteztek volna ezen szigetek már akkor, Strabo vagy Plinius azokról megemlékszik vala, mert ha az Ister Peuce nevű szigetén kívül megemlítik a Thrácia felé eső szigeteket, nem tehető fel, hogy a Pannonia szélén levőket elfeledik, mert e tartományt az ő idejökben már jól ismerték. Ezért a térképkészítő maga is zavarban van és a Csallóközt egyik térképen egy szigetben, másikon kettőben, harmadikon pedig négy külön szigetben tünteti fel. Épp így tévednek mindazon íróink, kik a Duna egyik-másik nagy szigetét a régi időkben már szerepeltetik, önkényesen felté-

telezvé, hogy azoknak már évezredekkel előbb létezniük kellett.

2. A római uralom ideje.

0. — Ezen korszakra vonatkozó adataink már számszerűsabbak, mert Pannonia és Dáciaival, mint római provinciákkal több író foglalkozik. Az ekkor keletkezett városok gyors emelkedésnek örvendettek, a római imperatorok közül többen itt születtek vagy itt haltak meg és többen itt kiáltattak ki a legiók által uralkodóknak. És végre, mert a rómaiak nevezetes háborukat viselték az itt lakó népek ellen. Ugy látszik, mintha Severus császár idejétől kezdve, az összes birodalom súlypontja inkább Pannonia, mint Itália lett volna s a birodalom sorsára döntő hatású események itt zajlottak le. Általában tekintve, Pannonia volt a birodalom főkapuja, melyet a barbárok három századon keresztül folyvást zaklattak, s midőn e kaput a népvándorlás bedöntötte, a birodalom ellenségei ezen nyomultak be Itáliába.

Pannonia elfoglalását Octávián kezdette meg Kr. sz. e. 34. évben, mikor a dalmáciai nevezetes kikötőhelyek a rómaiak birtokába jutottak. A Dráva és Száva közt lakó pannonok (vagy paeonok) közül az umbricok kelthették fel a rómaiak haragját. A békés foglalkozásaikba elmerült lakókat váratlanul lepték meg a római legiók s Octáviánnal élükön minden ellentállás nélkül nyomultak elő Segestanum nevű városig, mely annyira megnyerte a hatalmas hódító tetszését, hogy elhatározá itt fegyvergyárat állítani, hajókat építtetni, melyek gabonát, eleséget szállítsanak a Duna vidékéről a Száván

fölfelé. Ezen várost 30 napi ostrom után vette be, tehát az a pannonok erődített helye volt, mire újból felépítette, kettős fallal vette körül a Száván hidat készíttetett. Ezen hadjáratban a rómaink csak a Száva-Dráva közti részt foglalták el, s itt egymás után tűnnek fel a virágzó gyarmatvárosok, mint a most említett Segestanum (né-mely írónál Segestica), melyről az Octaviánnal egy korban élő Strabo azt jegyzi fel, hogy több hajózható folyók egyesülésénél feküdt. Másik nevezetes város volt Sirmium, mely még a római birodalom lehanyatlása után is sokáig nagy szerepet játszik. Zosimus byzanti író ezt említi róla: »Pannonia városa, melyet minden oldalról folyó mos, mely az Isterbe ömlik.«¹ E szerint a Száva által képezett szigeten feküdt. Régiségtudósok általában a mai Mitrovicz tájára teszik. Továbbá Siscia, melyet először Plinius említ. A Kulpa és Száva által képezett szigeten feküdt a mai Sziszeknél. Mursa maior, mely Eszéknél a Dráva partján állott. Alapította Aelius Hadrián császár Kr. sz. u. a második század elején.² Átellenben feküldhetett Mursa minor.

A rómaiak csakhamar kijebb tágták foglalásaikat. A benlakó pannonok megkísérlették ellenállani, de Kr. sz. u. 9. évben a Balaton tavánál (Lacus Volcae) Baco királyuk alatt megveretvén, a mai dunán-túli részek egészen meghódoltak. A rómaiak ezután a tartományt, mely a Duna jobb partján a Szávaig s a Dunától az Alpeseig terjed, Pannoniának nevezték és felosztották

¹ Bonni kiadásban Zosimus lib. II., p. 83.

² Istri adcol. geogr. vet. A Math. Petro Katanesich. Budae 1826. Pars I., pag. 367.

Felső-, Alsó-Pannoniára. Amaz a Dunától lefelé a Rába folyó s a Balaton-tó között terült el. emez pedig a Dunáig. Mindenik igazgatását külön praefect vezette.

Erre ideiglenesen a Pannonia Valeria nevezet is előfordul Marc. Aurel. Antoninus neje után, ki legtöbbet itt tartózkodott. A Dráva Száváköz olykor Pannonia Savia névvel különböztetett meg.

10. — A rómaiak mind közlekedési és kereskedelmi, mind hadműveleti tekintetekből azonnal felismerték a Dunának jelentőségét; mert ez Pannoniát két oldalról moosván, természetes védő gátul szolgált egyszersmind a bal parton tanyázó germán és azlávfaju népek ellen. Claudius császár alatt Kr. sz. u. 50. évben már állandó hajóhad működött a Dunán, mely több ízben nagy szolgálatoakat tett a Kárpátok között vagy Dáciaiban s az Aldunánál hadakozó császároknak. Ezen hajóhad rendezen a tartományi praefect vezetése alatt állott és főállomása Taurunumban (a mai Zimony táján) volt. Ezen hajóhadban kiválogatott tengerész katonák szolgáltak. A Duna mellett talált feliratos kő a ravennai hajóhadból levő személyeket említi, kik a pannonia hajóhadban katonáskodtak.³ Katancsich által közlött feliratokban a seregekhez tartozó kisebb hajókat kezelő vebiculariusok is említetnek. Traián alatt a pannoniai hajóhad külön praefecttel bírt, kinek neve C. Manlius.⁴ Nagyobb háborúk idején több hajóhad egyesítettet s élükre valamelyik tengeri hajóssereg főnöke állíttatott. Így alkalmasint Traián

³ Istri adcol. geogr. vet. A Math. Petro Katancsich Budae 1826. P. I., pag. 469.

⁴ U. o. P. II., pag. 374.

a dákok ellen viselt háborújában a pannonai és moesiaí hajóhadakat együtt működttette s élükre a britanniai hajósok praefectjét rendelte,³ ki egyszersmind az alpesi őrsereg alpraefectjévé is tétetett. Neve a felíratban Fl. Ec. Prepusa.

Ezen hajóhad hivatva volt egyszersmind a kereskedő hajókat oltalmazni, miért a Tisza alsó részére is bejárt, mit a Titelnél talált római hajóroncsok mutatnak.⁴ Hogy a Tiszán messzebb nem járhattak, azt egyéb jeleken kívül Ammianus író igazolja.

Pannoniának azon része, melyet a bojok pusztán hagytak, Claudius által népesítettetett be. Alatta épült Sabaria város (Szombathelynél). Ez a tartománynak kiváló pontja volt, mert itt több felől jövő római utak egyesültek. A történetírók feljegyzik, hogy Claudius által alapított nagyszerű vízvezetéke volt. De nemcsak Sabaria, hanem minden jelentékenyebb pannonai város el volt látva vízvezetékekkel. Így többek közt Aquincum (vagy Acincum, a mai Ó-Budánál); továbbá a Pécs táján fekvő Sopianae. Ezen vezetékek létezését mutatják az itineráriákon olvasható »ad piscinas« felírások, melyek mint az általános részben előadatott, kisebb szűrő-tavak vagy bányatermelésnél használt érczűző vízfogók voltak. Ezen vízvezetékek fürdőkre is felhasználtattak, mire mutatnak az »ad aquas« felírások. A hévvizű fürdőket »ad thermas« kitétel jelöli. Ilyenek közül, mint a rómaiak által használtakat, ismerjük a budai, mehádiai és horvát-tepliczai fürdőket. A mehádiait Marcus Aurel

³ Istri adool. geogr. vet. A. Math. Petro Katancsieh. Budae 1826. Pars II. pag. 182.

⁴ Das Königreich Ung. von Joh. Leop. Stöck. — Seite 144.

Antoninus építé fel.⁷ Az utóbbi még régebben épülhetett s a rómaiak alatti neve: Jasas. Ez Constantin idejében leégett, de ő még fényesebben építteté fel és csarnokokkal, ékítményekkel díszesítette.⁸

A vízi közlekedés mind a Dunán, mind a Dráva, Száva és Kulpa folyókon jelentékeny vala s különös lendületet Drusus idejétől vehetett. Ezért eme folyók külön praefektek örködése alatt voltak, tisztán tartásukra kiváló gond fordított. A Kulpa tisztításáról biztos adatunk van.⁹ Egyszersmind a szárazföldi utak is kiváló figyelemben részesültek. Legnevezetesebb volt az Itáliából Aquileán át az Alpesek közt Saburiáig, innen Carnuntum (Petronell táján Alsó-Ausztriában) és Bregetium (Szőnynél a Duna mellett) felé vivő nagy út, melynek legnagyobb részét Dio Cassius szerint Drusus építé. Bregetiumtól ismét Carnuntumig külön út vezetett a Duna mellett s lefelé ugyanitt Aquincumig s innen le Mursáig. Aquincumtól másik út Székesfehérvár felé vezetett. Dalmácia felől a főút Siscia, Sirmiumon keresztül ment a Dunáig. Ezt még a pannonok készíthették s a rómaiak csak kiigazították. Ezen útnak folytatását Taurunumtól Vimnatiumnak s innen a Vaskapunak Axiopolis városán át, hol Ptolomaeus szerint a Duna Ister neve kezdődött, Traián építette, midőn a dákok ellen harczolt. A Duna jobb partján mind neve mind nyomai mai napig fen vannak. A Duna szorulataiban inkább csak hajóvontató és gyalog katonai út volt. A

⁷ Kataneschnál Pars II, pag. 217.

⁸ U. o. P. I., pag. 396.

⁹ U. o. Pars I., pag. 402 között feliratban olvasható „Ab antium mei contigisse per Culpan curantium”

Dunára lenyúló s a folyó által mosott meredek szikla-
oldalakon oly magasán, hová az árvíz már fel nem ér,
lyukakat faragtak a sziklákhba, ezekbe gerendákat dug-
tak s a rájuk fektetett pallókon, mint erkélyszőrű hidon
jártak. Ezért az út eme darabja hamar elpusztult. Kr.
sz. n. 592. évben egyik görög vezér ezen úton akart
Vinnaciumból haza térni, de még kalauzt sem kapott,
a ki neki azon utat megmutatta volna.¹⁰ A bregetium-
és carnuntum-sabariai s aquileai út különösen azért ne-
vezetes, mert ezen szállították Rómába az északi népek-
től került kereskedelmi tárgyakat, nevezetesen drága
bőröket és borostyánt.¹¹ Nevezett városokhoz pedig a
barbárok útja a mai Jablonka szoroson át vezetett a
Vágh völgyén.

Pannonia felvirágoztatására sokat fáradoztak Pro-
bus és Maxim. Gallerius császárok. Utóbbi a Balaton és
Fertő körül tett jelentékeny kiszáritásokat. A Siófok,
mely mai napig lecsapoló csatorna tisztét teljesíti, neki
tulajdoníttatik. A Fertővel közlekedő Kis-Rába szintén
az ő műve volna.¹² Az kétséget nem szenved, hogy egy-
kor a Fertő éjszakkéleti irányban összeköttetésben állott
a Dunáig kinyúló mocsárokkal, melyek vizöket részint
a Duná és Rábczából, részint a hajdan erre folyó Laj-
thából kapták. Aurelius Victor író megemlíti, hogy a
lecsapolás a Dunába történt s így Galerius alkalmasint

¹⁰ Theophilacti Simocattae Histor. Bonni kiadás 320. lap.

¹¹ Der Gang des Welthand. u. die Entwick. des europ.
Völkerlebens im Mittelalter. — v. W. Kiepert. Stuttgart. 1860
S. 52. u. 57.

¹² Schoenwiserii Antiqu. et Hist. Sabar. ab orig. usque ad
praes. temp. libri novem. — pag 19.

csak ezen mocsároknak eszközölt lefolyást a Kis-Rábán avagy inkább a Rábezán, mely régen egészen a Fertő felé ömlött, miként a Berzava egy ága az illancsai lapályra vagy a Berettyó a Sárrétbe. A Fertő tavát nyugoti írók Jornandes után Lacus Pelodis, majd Pelissa superior néven említik, s e szerint a Balaton lett volna Pelissa inferior. Hogy a rómaiak idejében a Fertő és Duna közti darab igen mocsáros lehetett, gyaníttatja az is, hogy a Fertő felett római városok nem épültek, legfeljebb egy, két castrum a mocsár szélén a carnuntum-bregetiumi út mellett. Némely írónk úgy hiszi, hogy a Fertő felhúzódott volna Pozsonyig, mely nevét a Peiso-ból kapta: Peisonium és később rontva Posonium.¹³ Mások meg úgy vélekednek, hogy Pliniusban olvasható Peiso elnevezés alatt nem a Fertőt kell érteni, hanem a Bazin határán létezett Fekete vizet (Aqua Nigra) és Gallerins ezt csapolta volna a Dunába. Hogy a Fertő felnyulhatott volna Pozsonyig, az nem lehetséges a földszín lejtőviszonyainál fogva, az utóbbi nézetnek pedig alaposan ellentmond Schoenwisner. Mi pedig hozzá tehetjük előre is, hogy a bazini mocsár lecsapolása már magyar munka. Itt a rómaiaknak már nem volt keresni valójuk.

Probus császár nevezetes kiszáritási művelete volt a Sirmium felett elterülő Hiulca mocsár lecsapolása. A csatornákat és töltéseket katonákkal építteté, kik felázadván, őt üdvös fáradozásai közepette megölték. Mind a mellett ő, vagy valamelyik utódja a lecsapolást

¹³ Joh. Ferd. Behnibii: Not. Hung. — Argentorati 1676., pag. 188. — V. ö. Fényes E. Magyarország. s a hozzá kapes. tart. mostani állap. II. köt. 484. lap.

befejezte, mert itt állott fel Cibalis városa, Valentinian és Valens császárok születéshelye és Constantin itt harczolt a vetélkedő Liciniussal. Zosimus azt írja, hogy Cibalis a Szávára lenyúló síkon feküdt s folyó vize nem volt.¹⁴ Fényes Elek írónk a Palagy vagy Palacska mocsárt tartja a Hiulcának. Minthogy Probus csatornákkal és töltésekkel száritott Sirmium felett, kétségkívül a maig fennálló Jarcsina-csatorna az ő műve. Ez néhol a becsúszások meggátlására kövel volt kirakva. Ez egyzersmind azon csatorna, mely sz. László idejében Kőárók néven, mint a pécsi püspöki megye alsó határa szerepel. — Némelyek a Strug, Bigy és Bosuth slavo-niai folyók mostani medrét is római lecsapoló csatornáknak tartják.¹⁵ Ezen vélekedést, azon különbséggel, hogy ezen csatornákat hajózásra is használták, Straboval támogathatjuk. Ez ugyanis Pannonia leírásában említ Corcoras nevű folyót, melyen árukat szállítottak kifelé s azt mondja, hogy ez a Szávába ömlött, a Száva viszont a Drávával közlekedett és Segesticumnál a Noarusba ömlött. Első olvasásra azt hinnők, Strabo itt tévesen ír le. Ámde Strabo ezen helyén egy oly csatornát kell értenünk, mely más közbeesők segélyével közlekedést nyitott felfelé a Dráva mellékére. Ezen csatorna lehetett a Kulpa, összeköttetésben a Lónyával, mely hajózásra ma is átalakítható. Azért mondja Strabo folytatlag: »hajózást űznek felfelé éjszaknak.«¹⁶ Hogy a Száva Noarus nevű folyóba ömlik Strabo sze-

¹⁴ Zosimus lib. II. c. 45. Bonni kiadás 114. lap.

¹⁵ Hietzinger: Statist. der Militärgr. I. Theil. S. 96.

¹⁶ Strabonis Rer. Geogr. lib. IV. Falwer-féle kiad. 4531.

rint és nem a Dunába, ezen állítást Palmer fejtí meg. Ugyanis Strabo idejében nem a Száva, hanem ennek egyik Noarus néven hítt mellékfolyója tartatott főfolyónak. Azért az egyesüléstől kezdve is a Noarus nevezet tartatott meg. Később azonban a nevek kicseréltettek s a Száva lett a főfolyó, neve átvitetett na egyesülés utáni darabra is a Dunáig. Plinius azt írja, hogy a Kulpa Sisciánál nagy szigetet képezett¹⁷ a Szávával együtt. Későbbi írók ezen szigetnek Metubarris nevet adnak.

Nevezetes munkálkodást fejtettek ki a rómaiak ezeken kívül a hídéptésben. Ilyen létezett Bregetiumnál a Dunán, közvetíteni az északi népekkel való kereskedést. Hídfőit még egy 16. századbeli utasó, mint naplójában említi, mind a két parton szemlélte.¹⁸ Másik nagy hídf állott ugyancsak a Dunán Acincumnál. Ammianus Marcellinus arról értesít, hogy Valentinian császár a quádok ellen háborúra kelvén. hadait Sabaria és Carnuntumnál szervezé. Egyszerre vele indult meg Sebastianus A. Pannonia praefectje s ez seregeit. Acincumnál hajókon és hídon vezette át a balpartra, hogy a quádokat hátban támadja meg. Ezen hídf híhetőleg fából épült köbhídfőekkel. A mult évtized elején megindult Duna-szabályozási munkák kösben egy magyar mérnök rábukkant ezek maradványaira a Duna medróben. Sajnos, hogy nem tartotta érdemesnek azokkal tőzetesebben

¹⁷ Plinius: Hist. Nat. l. III. C. 24.

¹⁸ Adal. a magy. nems Tört. a XVI. században. Közl Szalay László. Utazás Pozsonyból Nándorfahérvárra a Dunán 1573. 214. l. — Az utasó Pannonia néven nevezi városunkat, hol a hídfőket látta, de leírásából kitűnik, hogy a komáromvármegyei Szűnyt érti. a hol Bregetium állott.

foglalkozni, helyöket stb. leírni. Másik kiválóbb híd állott a Dráván Mursánál (Eszék). »Látható még most is, főleg ha csekély a víz, a Dráva közepén faragott kőből épült hat erős oszlop, mik kétséggkívül a Dráva két partját hajdan összekötő római hídnak maradványai.«¹⁹ Ezen hídról a Dráva kiöntéses helyein át csak nagy töltéseken lehetett közlekedni. Ezek Bélylyeig még nem rég fennállottak, de a lakosok nagy részt széthányták és köveit építésekre használták. Mint Zosimus értesít, a Száván Licinius, Constantin vetélytársa, Sirmiumnál építtetett hidat.²⁰ Constantin a Dunán az Olt folyó közelében vert falhidat kőhidfőkkel. Ennek maradványai e század elején még látszottak.²¹ Ha a rómaiak ily nagy folyókat áthidaltak, képzelni lehet, hány hidjak volt Pannonia belsőjében.

11. — Traian császár Kr. sz. u. 105. évben Dáciát, két ízben leverve Decebal dák seregeit, római provinciává téván s a Domitián alatt szenvedett vereségét a római fegyvereknek jóvá téván, erdélyi részeiben hazánkunk szintén egész új élet vette kezdetét. A római gyarmatosítással egyidejűleg hidak épültek, vezetékek készültek s a folyók medrei rendeztetek. A Duna azon darabja, mely Dácia déli oldalát mosta, a Temes folyó hegyek közti részével együtt külön praefectet nyert. Ezen első, Traian által rendelt praefect (»Praef. Ripae Tibissi Danuvii«)²² neve M. Papirius, ki egyszerre mind a

¹⁹ Baranyam. földir. stat. és tört. tekintetben. Szerző Haas M. 115. lap.

²⁰ Zosimus I. II. Bonni kiadás 83. lap.

²¹ Felső magyarorsz. Minerva 1825. évi f. II. füz. 224. l.

²² Katancsichnál Pars II. pag. 132

Dáciában székelő I. számú pannoniai cohors felett parancsolt. Más feliratokban, mint fentebb idézve volt, a Traian híd curatoraként is említetik. Épp ez mutatja, hogy nem lehetett az egész Temes folyó reá bízva, hanem csak a mai Krassó megyében levő része s ezen túl Temes és Torontál vármegyékben a rónákon a rómaiak nem birtokoltak. Ezen adat egy később felvetett kérdésnél igen lényeges bizonyítékuul szolgál mellettünk. A hátszegi völgyeletben a Retyezát havas aljában Osztrovo falunál talált feliratos kő felemlíti, hogy Aul. Crispus a XIII. legio praefectje a háborúk és árvizek által elromlott hidat a sergidav népnek (populo plebiqu. Sergidavensi) helyreállította.²¹ Az itt említett hídról Katancsich azon véleményben van, hogy az a mai Óraljánál a Sztrigyen vagy ennek egyik mellékpatakján a Sebesen lehetett. A sergidav nevű lakók alatt pedig a mai Várhelynél állott Sarmizegethusa dák várost érti. Feltévése az utóbbi részben valószínű, mert a feliratban Traian háborúja is érthető s a most nevezett dák város új telepítvényeseket kapván, később már Ulpia Traiana nevet nyert Traian tiszteletére. Más római imperatorról nincs feljegyezve, hogy Hátszeg táján harczolt volna. Az említett híd azonban lehetett az Ostrovo mellett elfolyó Nagyviz nevű havasi patakon és egyúttal ezen lelet azt bizonyítaná, hogy már a dákok építettek hidakat, mi ezek műveltségi állapota mellett szép bizonyíték volna.

Továbbá Dáciában állott Pontes Augusti vagy csak egyszerűen Pontes város, melynél mint neve min-

²¹ Katancsichnál P. II. 234. I.

den kétséget kizár, több híd létezett. Hogy hol feküdt ezen város, még nincs eldöntve. Mannert, ki sokat foglalkozott régiségeinkkel, azt a Sztrigy és Maros összefolyásához vagyis Piski tájára helyezi. Torma Károly jeles tudósunk, ki az ó-budai (acincumi) amphitheatrumot kiásatta, a Temes mellékvize, a Bisztrának partjára Vojszlova alá helyezi. Tekintve, hogy itt több hidnak, de még egynek is alig van értelme, mivel sem több víz nem folyik, sem a völgy összeszorulásban ama patak nagyobb szigetét nem képezhetett és mivel a Bisztra jobb partján a meredek hegyoldalon út sem lehetett, ezen állítás nem tartható fen. Magánál Vojszlovánál, hol a Ruszkica patak egyesül a Bisztrával, inkább lehetne értelme ezen feltevésnek. Ha tehát a Bisztra völgyön a Vaskapu hegyszoros alatt keresendő nevezett város, ez inkább Ciresa táján, hol a Möruli-Bisztra lejön, vagy Vojszlova falunál feküldhetett. Ámde, hogy csakugyan erre volt-e ama római telep, az iránt nem csekély kétséget támaszt Procopius byzanti író. Ez azt írja, hogy Pontes város az Ister partján feküdt és Scissua nevű folyó mesterséges mederben vette körüli.²¹

Hogy Dáciában a vízrendezések is megindultak, azt bizonyítja Várhelyen talált római felirat, mely szerint Marcus Drusus, szintén a XIII. legio praefectje, a hegyekről lerohanó csapadék vizek és torrensek számára falakat, csatornákat vont és a síkokra levezette.²² Az

²¹ Procopius: De aedifi. lib. IV. 6. Bonni kiadás Pars II. Procop. volum. 3., pag. 268.

²² Katancsichnál Pars II. pag. 134, — „praef. leg. XIII. fontium aquarumque coelestium ex montib. delabentium torrenti sufflamen. his muris fossaq. opusuit et ad plana perduxit.“

előbbi fejezetben tüzetesebben ismertette van, hogy a hátszegi völgyben a torrensek minő hordaléktorlaszokat képeznek. Ezeket ásta tehát keresztül M. Drusus. És valóban sajátságos, hogy a Sztrigy völgyi Oláh-Bretyétől kezdve fel a Retyezát alatti torrensekig, valamennyinél ama torlaszokon keresztül a meder a legszebb csatornának kinézésével bír, a legszabályosabb partrézsüvel, s ezen torlaszbevágások oly szélesek, hogy a torrensek legnagyobb áradáskor sem lephetik el az egész feneket.

Hogy Erdély nagyobb folyóit a rómaiak hajózták, annak képét nyújtja a Traian oszlop is, mert Traian második nagy harczában, melyet már bent Erdélyben vívott a dákokkal, a római katonák egy része hajókon van feltüntetve. Ezen harczok, melyek a római birodalomnak oly nagy erőfeszítésébe kerültek, világos jelei, hogy a dákok már nem közönséges értelmetlen nép valának, hanem az emberi haladás útján, az akkori viszonyokhoz képest, eléggé művelt és megizmosodott nemzet.

A hazánkban Pannonia és Dácián kívül fekvő területekről igen keveset tudunk, míg ott, a hol a római birtoklás, mint ama két tartományban, kétségtelen, már a vízépítkezésnek is meglepő, hiteles adataival találkozunk. A most említett sivárság csak azért van, mert a rómaiak ott foglalást nem tettek; különben azon részeken is ott hagyták volna annyira bámulandó kultúrájuk nyomait. Talált római pénzekből már többen megkísérlették túl a Dunán, a Tisza és Maros alsó mentén, rónáinkra római városokat helyezni, a birodalmat ide is kiterjeszteni. Mindez azonban csak alap nélküli hit és puszta feltevés, mely a kutatók azon töpren-

géséből keletkezett: mi lehetett oka, hogy a rómaiak ama részeket el nem foglalták, hanem Pannonia és Dácia közé beékelve ott hagyjanak egy nagy darab területet? Szerintünk ennek főoka volt rónánknek akkoron még igen mocsáros állapota s a római kultúra kifogyott az időből, hogy áldásos tevékenységét oda kiterjeszse. A talált római pénzek ezért csak a kereskedelemre vallanak, miként azon arabs pénzek, melyek Oroszországban még a Balt tengernél is találhatnak. Beel Mátyás jules írónk, a ki pedig a Duna bal partján annyira szeretne római kolóniákat találni s néhol erővel meg is állapít egy-egy castrumot, kénytelen bevallani, hogy ott római kultúra nyomai nincsenek, »mert ugyan a rómaiakról sokat lehet feltételeznünk, de a Dunát a mi oldalunk felől (értsd: n.-szombati oldalról) soha sem tehetők magukévé.«²⁶ Hogy a római birtoklás csakugyan nem terjedt ki a Tisza, Maros, Körös és Temes folyók síkjaira, onnan is kitűnik, hogy az imperatorok csaknem folyvást hadi lábon állanak ama tájak lakóinak betörései ellen Pannoniába. Már Claudius harcra száll a quadokkal, ezek felett győzelmet arat, királyuk foglyává lesz; és Marc. Antoninus a legsúlyosabb háborút kénytelen viselni először a marcomannok és iazygesek ellen. Alig élvezheti fáradságos győzelmeinek gyümölcsét, a korszaknak indult Rómában kénytelen eladni és elzalogosítani a maga és neje drágaságait és ékszereit, hogy a quadok ellen indulhasson. Ezeket felkeresi a Garan és Vágh völgyében s miután még az istenek is segítenek neki, villámlás és menydörgéssel, felhőszakadással

²⁶ Math. Beel: Not. Hung. Pars II. pag 217.

megrettenteni az ellenséget: Eutrópius kifejezése szerint csak a punihoz hasonló keserves diadal arat a Duna visszafér Pannoniába. Claudius, Marcus Antoninus diadalainak ellenére, a jazygesek újra mozgolódnak, betörnek Pannoniába s Constantius császár Aquincum-nál száll táborba a Duna jobb partján (Szabánkemén körül), itt az ellenségtől való félelmében körülsáncolja táborát s a biztos helyből azután, Ammianus elbeszélése szerint, előbb kémlő hajókat bocsát a Pathygeusra (a Tiszára), kik a vidék kinézéséről neki biztos értesítést hozzanak. Ez eléggé mutatja, hogy a rómaiak még jól sem ismerték hazánk eme tájait. Pedig maga Ammianus Pannoniában Sopiana városban született s csak annyit említ, hogy a Tisza kanyargásokkal ömlik (cum aliquatis meatibus) a Dunába ott, hol Constantius táborozott. Ezen feljegyzése reánk annyiban érdekes, mert máig sokan állították és állítják most is, hogy a Tisza csak őseink alatt vált oly kanyargóssá, s azért, hogy az ő mulasztásukat jóvá tegyék, nekünk minden áron szép egyenesre kell kiszabályoznunk. Ime, már a rómaiak alatt megvoltak kanyarodásai s így ezeket nem hanyagságunk, hanem maga a természet az ő törvényeinél fogva szükségességből vájta ki a sík róna lapjára.

A Pannoniáról és Dáciáról itt bemutatott történelmi adatok szintén azt mutatják, hogy a rómaiak a vizekre különös ügyeletet fordítottak s a vízépítési ismeretekben messze előrehaladtak. Egészen külön vízi adminisztráció szabályozta és intézte eljárásukat. Ezen adatok egyszersmind arra vallanak, hogy műveltségben, virágzásban Pannonia vetekedett Itáliával s nem csoda, hogy Traiantól kezdve oly nagy szerepe van a római

birodalom történetében. Az itt beolvasztott friss népelemek új életet serpöntettek s a Rómában már kialvásnak indult nemzeti önérzűlet Pannoniában lángolt még fel gyakrabban és gyűjtotta tette a nép akarátát. Midőn végre nagy Constantin után e láng is kialudt, Róma megszűnt az lenni, a mi volt. Az általa alapított keleti császárság csak viselte a római nevet, de valójában nem volt az, hanem csak roskadozó épűlet a régi dicsőség romjain és csillogó czéger lassankint egészen elsatnyuló ivadék gyengességének s hanyatlásának eltakarására.

II. RÉSZ.

A népvándorlás korszaka.

3. *A szittya műveltségi állapotáról s némely műveiről.*

12. A szittya népcsaláddal hazai történetíróink még keveset foglalkoztak, legalább nem úgy, hogy a különböző adatokat mindenünnen egybegyűjtván, lehetőleg hű képet állítanának elénk. Pedig, a míg ez történni nem fog, nagy hézag marad fen nemzetünk politikai történelmében is, és sok dolognál csak találgatásokra leszünk kényszerítve. Ez okból nincs egyetlen kútforrás sem, melyet magam elé állítván és ismeretét feltételezván, őseink vízépitkezésének tárgyalásánál csak arra hivatkozzam és mellőzem a közvetlenül nem ide tartozók felemlegetését. Ámde mert ily kútforrás nem állhat rendelkezésre, kénytelen voltam innen-onnan összeszedni a tárgyamhoz legszükségesebb adatokat és külön előrebocsátani. *

* Midőn munkámat sajtó alá rendeztem, jelent meg Vámbéry A. műve a magyarokról. Talán később es is segíteni fog nyomozásaimban és következtetéseimben

Azt kérdezhetné itt valaki: ugyan minek szükséges vízépitkezési történetünkbe még a szittyákat is bevonni, mikor még őseinkről se tudjuk, hogy a legújabb időkig valaha vízépitéssel foglalkoztak és vizeikre gondot fordítottak volna!? E kérdés csak annyiban lehetne jogosult, a mennyiben vizeink legközelebbi állapotából egyszerű áttekintésre senki se következtethetné, hogy őseink a vizekkel bánni tudtak. De hogy a dolog nem akként áll, mint a látszat mutatja, s mint sokan hirdetik, szerény törekvésemnek sikerül talán az ellenkezőt bebizonyítani; noha a buvárkodási tér, melyen mozoghattam, még igen szűk s itt is erős akadályokkal állottam szemközt.

Őseink nemesak bánni tudtak a vizekkel, hanem több száz évvel előttünk oly intézkedésekre bukkantunk, melyeket a mai nemzedék egészen nélkülöz, pedig törvénynek kellene az iránt határozni; oly vízépitmények nyomára akadunk őseinknél, melyek ma már és ma még csak hő vágyainkat képezik s érettők, a külföldet beköborolva, esengünk. Midőn elődeink eme vízépitkezését és eljárását a vizeknél megpillantjuk, önkéntelenül intézzük a kérdést önmagunkhoz: honnan hozták vagy honnan tanulták ezen ismereteket, melyekben az om széd aikat megelőzték? Hogy erre felelhessünk, szükséges a szittyák eme megvetett ősapáink műveltségi állapotáról egyet-mást előrebocsátani és kíváltképen azt kutatni, mely nemzetekkel állottak érintkezésben, mit tanulhattak ezektől és miként vettek részt a hajdani világ békés mozgalmaiban.

Kutatásaimban főleg a byzanti írókat tartottam szem

előtt, mert ezek egyrészt a közvetlen közelből ismerték a szittyák lakta tájakat, másrészt a byzanti császárok számos ízben hadakozván, kereskedelmi és szövetségi frigyben állván majd egyik majd másik szittyai törzsszel, értesüléseik minden bizonynyal alaposabb ezen időkből és helyekről, mint a nyugoti íróké, kik már csak akkor szerezhettek tudomást rólok, midőn egyik-másik szittyai raj fenyegetőleg saját nemzetök és országuk kapui előtt állott. És ekkor is nem a pártatlan történész, hanem a nemzetök vagy saját fajok kudarczát szégyenlő epés gyűlölség szól belőlök a még a legocsmányabb babonás hiedelmet is, mint komoly dolgot, örömmel megragadva tárgyalják, miként a többek közt azon. ferrarai szerzetes, a ki nem átalja szenteskedő frázisok kíséretében arra tanítani a honjabelieket, hogy Attilát kutyák nemzetették. A mely történetíró ilyeneket talál ki, annak hitellessége több mint kétes értékű, mert az nem riadhat vissza még az események leírásában sem a hazugságoktól.

Mint az alábbiakból is többszörösen kitűnik, kétséget nem szenved, hogy már Homer költő idejében a Duna alsó folyásától kezdve a Fekete tenger északi partjain, a mai Oroszország déli síkjain túlnyomólag szittyai népfaj tanyázott, sőt egyes törzsek Herodot és Strabo szerint a mostani Magyarország felé közeledtek. Homér az ő hősi énekeiben, mint igazaágos és állattenyésztő népet említi meg őket. Eme szittyák igazaágosága közmondássá vált a görögöknél és Strabo melegen védelmezi őket azon álhírek ellenében, hogy borzasztó kegyetlenségeket követnének el ellenségeiken. A görög terjeszkedés előtt az Istertől a Tyras (Dnieszter) folyóig,

a tenger felett, Kis-Scithia feküdt. A vele szomszéd népeket Strabo gétáknak nevezi. Kis-Scithia lakói közül az igazságosságukról különösen megemlíttett a biusok fejedelmek kormányzása alatt állottak és Jaso idejében a thrákokkal szövetségben, vagy legalább jó szomszédi viszonyban éltek, mert a fejedelem leányát a thrák király bírta nőül. Később a thrákok felülkerekedtek s a pörtösödő szittyákat az Ister Pence nevű deltájáról elűzték.

Jaso kora után a görögök sürűn érintkeztek az összes tengermelléki szittyákkal és azon időben, mikor kereskedelmük, iparuk még fejletlen volt, a tengeri kalózkodásban versenytársakat találtak a zigh (byzantinusi íróknál zich, majd zeech) nevű szittyákban, kik a Dnieper torkolata körüli sziklás öblükben leselkedtek a tyrusi és sidoni kereskedőhajókra. Midőn a görögök már aktiv kereskedést űztek, minthogy délen saját gyártmányaikkal nem versenyezhettek a phoenik és egyiptomi ezikkel, főfigyelmet a tőlük északkeletnek fekvő tájakra fordítottak s nemcsak a Fekete tengert hajózták, hanem fölfelé a nagyobb folyók mentén városokban külön gyarmatokat alapítottak a szittyák között s behatoltak a túl rajtok tanyázó szarmaták és germánok közé is. Így alapították az Ister torkolata körül Tomos városban egyik fő lerakó helyüket. Hogy ez nem szarmata hely volt, bizonyítja Zosimus (lib. IV. c. 40.), mert azt határozottan szittyavárosnak nevezi oly helyein munkájának, hol azlávokról is beszél. A várost Thrácia felől a Duna jobb partjára helyezi, Theophanes ellenben Mysia felől a balpartra. Csakhamar piacztot szereztek maguknak a görögök a Tyras és Bo-

rysthenes (Dnieper) partjain a régi Tauricában, melyhez a mai Krim is tartozott. Hogy annak őslakói szittyák voltak, azt nemcsak Strabo többször említi,¹ hanem valamennyi byzanti író megerősíti. Hogy ezek a Fekete-tengert hajózták, következtethető, mert a görögöknek gabonát és takarmánynemeket szállítottak. Rólok és Kis-Scythia lakóiról Strabo megjegyzi, hogy a görögök őket, mogk ülönböztetésül más nomádszittyáktól, földművelőknek nevezték.² Éppen földművelés miatt Taurica Görüghonnak mintegy éléskamrájául tekintetett, a nevezetes gyarmatvárosokat alapították a görögök annak területén. A Borysthenes partján 200 stadiumra a torkolattól (mintegy 129 kilom.) milesiaiak építék és várral erősítették meg Olbia városát. Eddig jöttek fel a folyón a görögök hajói. A Tyras folyó mellett, mely 40 stadiumra a torkolattól hajóztatott, épült Niconia és Ophiusa gyarmatváros a torkolatnál a görögök világítótoronyt állítottak. A Bosporus mellékéről kiköltözött görögök a Tanais (Don) folyónál építék Tanais várost, mely az európai és ázsiai nomádoknak volt közös gyűlőhelye, valamint azoknak, kik a Bosporusból a mocsáron (Moetis-tó) keresztül hajóztak és rabszolgákat, bőrt szállítottak onnan és más egyebeket, a nomádoknak árúit; nemkülönben azoknak, kik ruhaneműeket, bort és más az élethez szükséges tárgyakat cseréltek be.³ A Tanais folyónál a görögök kezdetben csak a torkolat Alopecia nevű szige-

Strab. *Geograph.* kiadásában, lib. VII. 446. és 449-ik lapon

¹ U. o. I. VII. p. 450.

² U. o. I. XI. p. 721.

tét foglalták el, le! akkor szarmaták laktak. Ezek azonban a görögök elől a Tanaison túl költöztek észak felé, helyeiket szittyáknak engedve át, s ezentúl csak ezek közvetítésével űztek cserekereskedést a görögökkel, kiknek rabszolgákat és drága bőröket küldöttek. A Moetis-tó mellékét elfoglaló szittyák földműveléssel és halászat-tal foglalkoztak. Földművelésökről bizonyosságot tesz Strabo. midőn írja: »Földművelők ugyan, de azért a nomádoknál nem kevésbé vitézek.«^a A Tanais mellékén nevezetes város volt még Phanagoria és Ponticapeum. Az elsőben a Moetis-tó feletti tájakról került cikkek hordattak össze, utóbbiban pedig a tengerről érkezett szállítmányok rakattak le.^b Agathias byzanti író szerint a szittyák úgy kerültek volna a Tanais mellé, hogy némelyek vadászat alkalmával egy szarvast vettek üldözőbe s eljutottak egészen a folyóig. A vadászoknak megtetszett a vidék s övéikkel összebe-szélve, az ott lakókat kiűzték és maguk telepedtek le helyökre. Ezen szittyák éjszak felől az Ural tájáról kerülhettek le, mert egyenesen kelet felé, a Moetis-tó aljánál beékelve, a cimмер nevű kelta törzs és a bolgárok laktak. A cimмерek kereskedők lehettek s magukat kis országukban biztosítandók, éjszak felől sánczokat von-tak. Azonkívül a mai Kuban tájától a tengerig csa-tor-ná-t á-s-t-a-k és városukat Cimbriát is csa-tor-ná-val övezték.^c Ugy látszik, ezen cimмерek

^a Strabo, Falconer kiadásában. lib. XI. p. 721.

^b U. o. lib. XI. p. 723.

^c Storia Filos. e Polit. della navig. de commerc. e delle colon. degli ant. nel Mar Nero. — V. A. Formaleoni. Venezia 1788. Vol. I p. 89.

beleolvadtak valamelyik szittya népbe vagy elköltöztek; mert egyik író I. Justinian idejére mondja régi helyőkre vonatkozólag: »kik ott laknak, hajdan cinimereknek mondattak, most már uturguroknak nevezetnek.«⁷ A bolgárok a Tanaistól keletre a Volga alsó mentén laktak s egykor itteni birodalmok jelentőségre emelkedett. Nevüket (Cedrenus szerint a Volga folyótól kapták (Volga vagy Bolga), de »első eredetökre nézve szittyák.«⁸ Ezek nevezetes kereskedést űztek s a Volgán felfelé hajókon szállították áruikat. Fővárosuk Bolgár, annak partjáú állott s pedig némely újabb nyomozók szerint azon a tájon, hol a Don folyó a Volga felé könyökben közeledik, vagyis a jelenlegi orosz Zaritzyn város táján. Kereskedelmök végett a mai Bockhara, sőt Persia népeivel összeköttetésbe léptek. »Tudjuk, mondja egy francia író, hogy a kereskedők Sahratig mentek, mely a Rhâ (Volga) torkolatánál állott és Bolgárig, ott hol a Rhâ a Tanaishoz közeledik, hogy átvegyék az Indiából és Chinából érkezett árukat.«⁹ Másik író szerint éjszak felé, a szarmaták s germánok közé, eljártak a mai Kiëw és Nowgorodig s viszont szláv kereskedők lejöttek Bolgár és Itilig.¹⁰ A bolgárok ráuk nézve is nevezetesek, mert egyrészt, mint alább megemlítve lesz, a népán-

⁷ Procopius de bello gothico IV. 4. Niebuhr-féle bonni kiadásban: Procop. vol. II. p. 474.

⁸ Georgii Cedreni Hist. Comp. Bonni kiadásban vol II. 26. lap.

⁹ Pardessus Reo. I. LX.

¹⁰ Der Gang des Welthand und die Entwickel. des europ. Völkerlebens im Mittelalt. von Wilh. Kiesselbach Stuttgart 1870. Seite 57

dorlás megindításában közvetve aligha nem részesek; másrészt mert ezen velünk egykor rokoufaj az avarokra nézve, kultüzködésükben épp oly csapás, ostor volt, mint őseinknél a bessenyők. Ugy amazok a bolgárokat, miként eleink a bessenyőket, egészen hazánk határaig úgy szólván hátukon vitték. Végre mert vezéreink korában hazánkban bolgárok, mint kereskedők szerepelnek.

A Fekete és Kaspi tenger közt (Mare Hircanum), szittyák laktak és időktől fogva; nevezetesen a régi Taurus felett szittyák uralkodtak, még Diaconus Leo byzanti író is az itt levő népet tauroskitáknak nevezi. A Fekete tenger partján hajdan virágzó Colchisből az argonauták állítólag ide is elkalandoztak s ez útjában az mondatik régi írónál Jasoról, hogy az Aras folyót a Cirus-szal egyesítette és külön csatornán vezette a tengerbe. Az első folyót egy begyszoros zárta el s a víz nagy tavat képezett. Ezen hegyszorosot tehát átvágatta, a vizet átvezette a Cirusba s innen közös csatornán a tengerbe. Ezen vízepítési műveletet azonban a görögök éppen Jaso idejében nem hajthatták végre, mert ekkor még csak kiemelkedni kezdtek a barbárságból s Jaso csak úttörője volt a későbbi görög műveltségnek. Ellenben a colchisiakról fel van jegyezve, hogy már Jaso kora előtt nevezetes kereskedést űztek indiai árukkal, különösen selyem, gyöngyök és fűszerekkel, melyeket Ninive felől kapván, tovább a szittyákhoz szállították s ezek kezéből jutott a rómaiakhoz. Ezen kereskedés tette gazdagokká a colchisiakat s innen eredt a görög mythologiában a colchisi aranygyapjuról szóló mese. Ők ismertették meg éjszak fide a chaldeusoktól feltalált ezüstműt és aczél,

honnan urali aranyat vettek cserébe. Rólok mondja továbbá Strabo, hogy Ibériában a *Glaucus* és *Hippus* folyót rendezték, s a Pontusig hajózhatóvá tették.¹¹ Ezek szerint a szittyákkal körülvett kis Colchis tartomány kereskedelme által gazdagodván, egyszersmind a régi műveltebb népek között is helyet foglalt s lehetetlen, hogy e műveltségéből valami azokhoz át ne szivároгjon, mikor barátságuk nélkül aligha fenttarhatták volna magukat. Hogy ezen szittyák a velők s másokkal való érintkezésben csakugyan tanultak, kétségtolenné teszi Curtius, midőn az Oxusmelléki szittyákról feljegyzi (Curt. lib. VII. c. 10.), hogy az *Oxus* folyót szűkebb mederbe vezették. Ismeretes, hogy ezen folyó (a mai Amu-Darja) a régi világban hajózási útja volt az Assyriából szállított áruknek. A partjain lakó szittyák tehát, hogy csekélyesedés okozta nehézségeit a hajózásnak elhárítsák, új medret ástak számára. Jeles útleírónk Vámbéry Ármin elbeszéléséből tudjuk, hogy az Oxus medre sok helyen csatornára emlékeztet, de el van sekélyesedve. Ezzel igazolva van mind Curtius feljegyzése, mind a mi hozzáfűzött állításunk.

Mindezek szerint az Ister partjaitól kezdve a Fekete tenger éjszaki oldalán be Ázsiába szittyá népek laktak, hol csak későn, már bent a középkorban, ereszkedtek le szlávok, a mai oroszok. A byzanti írók ezen szittyák közül a Borysthenesen innen lakókat általában *cutrigur* néven említik s közölők a folyó torkolatánál levőket külön *unno* k n a k nevezik. Túl a Borysthe-

nesen lakó szittyákat az utrigur közös elnevezéssel illetik, a Fekete tengeren túl levőket pedig majd *sa-beir hunnok* nak, vagy egyszerűen csak *hunnok* nak, majd *turkok* nak nevezik s a későbbi időkre vonatkozólag több törzseiket külön neveiken elszámlálják, amint s a mikor ezek szerepelni kezdettek. Hogy az utrigur és cutrigur szittyák nem vad hordák voltak, mint a német írók magukat kifejezni szeretik, hanem polgári foglalkozáscknak is élő emberi faj, az már az eddigiekből kétségtelen. Straboval bizonyítottuk, hogy földműveléssel foglalkoztak. Strabot megerősíti ebben Nicephorus Gregoras, midőn a szittyákról általánosan mondja, hogy fel vannak osztva *spásztorokra* és *földművelőkre*.¹²

Midőn Hellas fénykorának letűntével a Fekete tenger körüli gyarmatok is elszakadtak, ezek független uraivá teljesen a cutrigur és utrigur szittyák váltak, de hogy ezután sem zárkóztak el, hanem lakhelyüket nyitva tarták a kereskedelem számára, az ismét bizonyos. A régi elpusztult Olbia helyére Kerson város épült ez uralom ideje alatt s róla a régi Tauricát a rómaiak Chersonesusnak nevezték el. Miután Traian a dákokat Erdélyben legyőzte, seregei tovább foglaltak egészen be a szittyák földére. Moesiában szittyákból külön legiót alakítottak, melynek IV. számot adtak és szittyák legiójának nevezték.¹³ Az első foglalt seregeknek vezére bizonyos M. Plautius Moesiának *propraetora* lehetett, mert ennek Vespasián császár emléket állítván, érdemei közül első-

¹² Niceph. Greg. Hist. Byzant. II. 5 Bonni kiadásban vol. I. p. 36

¹³ Katancsichnál pars II 730 és több lapon.

rolja, hogy Moeziába a dunántúli vidékekről százezer teleptvényest hozott asszonyaik. gyermekeik és királyukkal együtt. Ugyancsak ő a szarmatákat megverte, jöllehet seregeinek egy része Armeniába küldetett hadakozni, és a római hatalmat, kiterjeszté a szittyákig. Chersonesust, mely a Borysthénésen túl feküdt, meghódította, királyát elmozdította, s ő volt a z e l s ő, k i a z o n t a r t o m á n y b ó l n a g y m e n n y i s é g ű b ű z á t h o z o t t a.¹⁴ Ebből kitűnik tehát, hogy a rómaiak a szittyák közt foglalást tévén, ezek földéről épp úgy, miként Egyiptomból, maguknak gabonát szállítottak. És ugyan ki természetelte ezt? Talán a germánok, kik nem itt, hanem a Moetis mocsár felől szélétől kezdve terültek el éjszaknak, avagy a szlávok, kik a Kárpátok és Csehország felett laktak? Bizonyára nem, hanem maguk a szittyák, kik közé M. Plautius hódítani megjelent. Azonban a szittyák, kik távol tarták maguktól a germánok velök szomszéd fajait s parancsolni tudtak a közájuk férkezni akaró szlávoknak, a rómaiakat is nem sokára visszavonulni kényszeríték. Már Traián közvetlen utóda Hadrián császár, jöllehet Kersont a rómaiak még kőfallal is biztosították az északi oldalról a szittyák ellen, ott hagyta a meghódított helyeket s birodalma határait az Isterig visszavonta, tartván a szittyák békétlenkedéseitől. Később egyes imperatorok, így Dio Cassius állítása szerint, Marc. Antoninus vissza akarták hódítani a szittyák közt elvesztett pozíciót, de a szándéknál tovább sohasem mehettek.

¹⁴ Katanesichnál pars II., pag. 129

Az elmondottakat tekintetbe véve s a byzanti és római írók helyeit a szittyákkal határos többi népekről szem előtt tartva, közép és keleti Európa az ó korban népesség szerint következőleg volt felosztva. A Kárpátoktól kezdve felfelé az Odera és Dnieszter közt szarmata szlávok laktak. Ezekről délnek a mai Erdély- és Oláhország közepéből kiindulva laktak a Strabo és Ovidius által is közös néven gétáknak nevezett népek, kik között a dákok csak idővel a többinél hatalmasabbá és uralomra jutott néptörzs valának. Az Ister alsó részétől a Kaukázusig s innen be Ázsiába szakadatlan láncolatban a cutrigur és utrigur, egymással rokon szittyá népraj tanyáztott. Ezek felett a Moctis tó felénk eső északi szélétől kezdve a Balt tenger iránt a góthok tanyáztak,¹⁵ kik alkalmasint a vandálokkal érintkeztek északon. Vagyis a szarmata szlávok, mint egy nagy sziget voltak környezve keleten északon s nyugatról germánfajú népek által. Délről a géták közt s a Kárpátoktól lefelé találkozó egyes szláv törzsek kapcsán érintkeztek az Ister jobb partján lakó scord és thrák fajokkal. A cutrigur és utrigur szittyák a mai Dobrudzsától kezdve egy ék gyanánt mindinkább szélesedtek a Kaspi tóig és a Kaukázusig s érintkeztek tovább keletre és délre a zabeir hunnokkal. A góthoktól keletre s a bolgárok felett a Tanais és Volga mentén az Uralnak s innen tovább laktak a régi írók által iperboreusoknak nevezett nomád szittyák. Midőn a népvándorlás megindultával a hunnok egész Európát kavargásba hozták, az átázott földön tova gördülő kerék

¹⁵ Procopius De bello Gothico IV. 4., bonni kiadásban vol. II., pag. 474.

gyanánt, melyhez a sár hozzá tapad s ebből egyes darabokat majd lehány és visszahagy s újat szed fel, és a mely az előtte levő idegen anyagot maga előtt tolja vagy félrelüki: az útjokban talált rokon szittyákat majd magukhoz vonták, majd távolabb letették vagy magukból váitak ki egyes visszamaradó lakhelyet cserélő törzsek; az előttök levő góthokat pedig részben szövetségre kényszeríték, részben tölték be őket Dácián és Pannonián keresztül nyugoti Európába. A szlávok egyes részeit meghódították, a többieket útjokból félre lökték. Mivel a nyugoti írók szerint a hunnok északkeleti irányból ereszkedtek le a Duna, Tisza síkjaira s ültette itt fel Attila az ő székvárosát, több mint valószínű, hogy a hunnok azon iperboreus szittyák közül voltak, kik közvetlen a bolgárok felett a góthokkal szomszédosan a Don és Volga folyók közepe iránt az Ural hegyek felé laktak. —

13. — Hogy mi volt a népvándorlás indító oka, ezt a történetírók mai napig sem fejtették meg. Két byzanti író egyetértőleg említi, hogy I. Constantin császár idejében a bolgárok fejedelme őt fiára hagyta birodalmát, de ezek egymással összeveszván, csak a legöregebb maradt vissza a régi hazában a Volga mellett, hol a hozzá hű törzsek még Kr. sz. u. 634 évig laktak. Másik testvér a Tanaison túl költözött a bolgár nép egy rajával s elfoglalta azon területet, melyet egyfelől dombok, a tenger felől nagy mocsarak környeznek s azt a bolgárok saját nyelvökön Oglon-nak nevezték. Ekként jutottak el a bolgárok, teszi hozzá a byzanti író, a kazaro szomszédoságából az Euxinuson túli részekre. Egy másik író is ugyanezt elbeszéli, azon különbséget teszi, hogy a kazaro királyné a Borysthenes és Tyras folyókon

áthajózva. Olgus folyón túl telepedett le. Ezen össze-
 vetésből az tűnik ki, hogy ezen bolgárok a Prúth folyó
 mellékén állapodtak meg. Eme bolgárok letelepedését
 meggátlandó, Constantin császár az Isteren hajókon vitt
 sereget ellenük, de láb-betegsége miatt kénytelen volt
 visszafordulni, mit azok látva, az arra lakó szlávok közé
 mennek s ezeket leigázva, így foglalták el azon részt,
 mely egyfelől az avarok lakhelyéig, másfelől a keleti
 császárság határáig terjed. (Megjegyzendő, hogy az író
 az avarok és bolgárok 6. századbéli viselt dolgainak
 leírása közben szövi be ezen elbeszélést.) A harmadik
 királyfinak népét adófizetőjükké teszik a kazarok egészen
 a tengerig s azok maradnak 671-ig, mikor a kazarok és
 görögök közti háború kitörésekor kiköltöznek az Ister
 mellékére. A legfiatalabb királyfi a keleti császároknak
 adófizetője lesz; végre a korra nézve harmadik királyfi
 a bolgárok egy törzsével beköltözött
 Pannóniába, a hol — teszi hozzá az író — most
 a varok laknak és az ottani népekkel szövetséget
 kötve éltek. Eddig a két byzanti író.¹⁰ Ezen leírásból
 három dolog bizonyos. Tudniillik a bolgárok, ha nem is
 egészen, de részben legalább okozói voltak a népvándor-
 lásnak s ezt Európában úgy szólván ők indítják meg és
 nem a hunnok. Ezek a bolgárok által felkavart tájakra
 inkább csak hódítani mennek, itt megerősödnek s azután
 járnak Európa középebe felkeresni az akkor leghatal-
 masabb nemzeteket, hogy velük fegyvereiket összemér-

¹⁰ Nicephorus Constantinop. De rebus post Mauricium ges-
 tis. Bonni kiadás 38—40 lap. — V. ö. Georgii Cedreni Hist. Comp.
 U. a. kiadás volum. I. 546. lap.

jék. Továbbá a bolgárokkal a Volgán túl kazaro-
 voltak szomszédosok s hogy ezek később a Tanaison túl
 mennek a Kaspi melletti ős hazájokból, ehhez keletről
 újabb lökésnek kellett jönni, mely előttök kényszerítotte
 az avarokat kiköltözni. Végre mikor az avarok már
 hazánkban voltak, közöttük bolgárok laktak. Hogy ez
 való volna, Hunfalvy Pál, érdemeiben gazdag tudósunk
 egyik bíráló cikkében kétségbe vonja. Ámde egy másik
 író szintén említi, hogy a Duna mellett, mikor a görögök
 az avarok ellen harczoltak s mikor még az avarok után
 tolakodó bolgárok az Ister bal partján a Fekete tenger
 felől laktak, hazánkban csakugyan voltak bolgárok s az
 eseményekből következik, hogy ezek csak benszülöttek
 lehettek. Később erről bővebben fogunk megemlékezni.

Az eddigiekben nyugatról keletnek nyomoztuk a
 szittyák lakhelyeit, összeköttetésöket és érintkezéseket
 úgy maguk közt, mint a velük szomszédos idegen népek-
 kel. Most a folytatólagos nyomozást kezdjük meg dél-
 keletről Ázsiából a byzanti írók által kezünkbe adott
 vezérfonal alapján, egymás mellé állítva azok szétszórt
 adatait.

Hogy délkeletről a szittyák törzsei lenyultak egészen
 a régi Assyria és Babyloniáig, majd az ezek területén
 keletkezett Parthiáig, kétségen kívül helyezi Strabo,
 midőn említi, hogy a Parthusok egy időben szittyákkal
 szövetségbe valának. Az ő idejében Parthia fővárosa
 Seleucia volt, melynek közelében állott Ctesiphon. A
 parthusok fejedelmei télen át ezen várost választák tar-
 tózkodó helyül, egyrészt enyhe levegője miatt, másrészt
 pedig azért, hogy a szittyák és katonáskodó
 nép folytonos beszállásoláával a fővá-

rost Seleuciát ne zakklassák.¹⁷ E szerint a szittyák egy része már régen megismerkedett Assyria és Babylonia földével s később, mint alább látjuk, ott gyakran megfordultak. Hogy ezen érintkezés nem volt hatás nélkül életmódjukra, kormányzati formáikra s viseletükre, azt nemcsak a byzanti írókból tanulhatjuk meg, hanem ezen munka folytatásában ki fog derülni, hogy a magyarok a vizek kezelésében tökéletesen az Euphrát és Tigris folyókról feljegyzett eljárásokat követték azonnal hazánk elfoglalása után s még állami berendezkedésükben, itteni javaik kezelésében is híven a parthusokat utánozták s csak az idő és hely követelményeihez képest, hogy itteni létüket az európai népelettel összhangzásba hozzassák, idomítottak át egyet-mást a frankok capitularejai szerint.

Már Dio Cassius megjegyzi, hogy a parthusok királyait közös sírba temették, melyet Antonius Caracalla dult fel s katonáival a csontokat széthányatta.¹⁸ Tehát épp úgy, mint a törökök feldúlták a magyar királyok székesfehérvári közös sírját. Zosimus byzanti író szerint a parthusok váraikat az Euphrát mellé két folyóvíz torolatához szigetre építették s azokat palánkokból és földsánczokból alkották.¹⁹ Tehát épp úgy, mint a magyarok az Árpádtól származó királyaink idejében s még később is. Továbbá ugyanazon író említi, hogy a parthusok királyaiknak falakkal kerített vadaskerteket készítettek. Ezen falakat a római katonák elrontván, a

¹⁷ Strabonak Falconer-féle kiadásában lib. XVI., pag. 1056. —

¹⁸ Dionis Cassii Hist. Romanae l. LXXVIII.

¹⁹ Zosimus: lib. II. c. 15.

vadak szétfutottak. A magyarok királyairól ismeretes és oklevelekből igazolható, hogy külön conditionariusaik által kezelt híres kertjeik voltak a Csallóközben, a Csepelszigeten, Ó-Budánál, Buda alatt Promontor felé. Ismét külön conditionariusaik által vadaskerteket tartottak s azok kíséretében jártak vadászni. Többek közt nevezetesen vadaskertjük volt Zólyom vármegyében.²⁰ A hidak építésében a parthusok kitűnő mesterek valának s azok látása buzdította Traián császárt hasonlóké készítésére és, mint más helyen említve van, moesiai bídijához Parthia mellől vitt építőmestert. Hogy a szittyák ebben is tanulhattak a parthusoktól valamit, bizonyítja, hogy az avarok N. Károly előtt 200 évvel, s pedig saját maguk mesterei által, a Szávát áthidalták s a magyarok Árpád-kori okleveleiben mindenfelé tömördek hidakról olvashatunk; nemcsak, hanem még az Aldunán is hidat vertek, oly korban, mikor a byzantiakon kívül Európában egyetlen egy más népről sem olvashatunk ilyesmit.

Mindjárt, a mint Attila halála után a hunnok szereplése megszűnik, a keleti császárság történelmében a Kaspi tengertől délre tanyázó szittyák a persák közelében h u n n néven kezdenek feltűnni. Egyik byzanti író szerint az itteni z a b e i r h u n n o k bizonyos ideig persáknak voltak alávetve. (Ebből gyanítható, hogy részben a persa hatalom-terjeszkedés is közreműködött a népvándorlás megindításához.) De úgy látszik, I. Justinian császár uralkodásának kezdetén, mint ennek szövet-

²⁰ Fejér Gy. Cod. Dipl. III. 2., pag. 394. Ugyanezen vadaskertről 1271-ben mondja IV. László: „supra hortum nostrum ferarum inter duo fossata.” (U. annál V. 2., pag. 188.)

ségei Balmach, Cutilsis és Iliger nevű vezérek alatt) nemcsak megszabadulnak a persák befolyása alól, hanem támadólag lépnek fel a különböző törzsek majd a keleti császárok, majd a persák, majd egymás ellen hadakoznak. I. Justinian alatt egyik törzsük Colchiában harcol és szerepelnek a persa birodalom sorsának intézésében. Ugyanis 480 évben a persák által megölt Peroses király trónját Cabades foglalja el, de 495-ben ezt a persák elfűzik, mire a hunnokhoz menekül, kik őt, seregeikkel segítve, visszaüldetik trónjára 490. évben s még 30 évig uralkodik.²¹ Ez idő alatt tehát a persákkal jó viszonyban voltak. Másik író előrebocsátva, hogy a zabeir hunnokok sok fejedelemségre voltak osztva, melyek közül némelyek a persákkal, némelyek a rómaiakkal éltek barátságban, I. Justinian alatt háborukat viselnek s ellenségeiket a nehezen hozzáférhető várak ostrománál egy egészen új szerkezetű ostromgéppel lepik meg, minőt addig sem a byzantiaiak, sem a persák nem ismertek. Az író elbeszéléséből kivehető, hogy ezek Parthia szélén éjszak felől lakó hunnokok voltak.²² Harmadik byzanti író szerint a hyperboreus szittyák egy időben bekalandozták Babiloniát, Assyriát s déli Ázsiát Indiáig. A médeket, persákat és parthusokat leigázták. Azután felfelé fordultak Iberiába (a Fekete tenger és Kaspi tó közötti terület). Majd átmenvén az Euphrát folyón, Syriában foglaltak és a turkokat meghódoltatták. Itt tehát az író ismét az

²¹ Agathiae Hist. Bonni kiadásban pars III. pag. 177., 234., 267.

²² Procopius De bello Gothico. lib. IV. 11., bonni kiadásban: Procop. vol. II., pag. 509.

Assyria helyén keletkezett Parthiával határos szittyákról beszél a *turkok* elnevezés alatt, melyet a byzanti írók a magyarokra is használnak, a mai törökök elődei értendők, kik tehát régen Syria felett az Euphrát jobb partján laktak és a szittyáktól a parthusok és persák, örmények választák el. — »Végre (folytatja az író a szittyákról) az assürok, persák s chaldok műveltebb szokásait elsajátítván, — — azoknak erkölcsait, intézményeit ruházatban, fényes életmódban s az élet egyéb örömeiben fogadták, el.« Régi öltönyeik helyett arannyal átszőtt selymet viseltek, fegyvereiket kopjával és nyíllal cserélték fel. Közölők a *turkok* (itt már nem a törökök értendők, hanem egyik szittyia hunn-néptörzs) az Euphrát és Arabes folyók közti részt elfoglalták s velök a byzanti császárok a többi szittyák ellen hadakoztak is.⁷³ Itt tehát az Örményország alatti vidék értendő s eme szittyák a törökök szomszédságába jutottak. Később ismét kiszorítottak innen a szittyák s *keleti turkok* elnevezéssel, hová a byzanti írók a *kazaro*kat is befoglalják, ismét Parthia és Persia felett szerepelnek, honnan lassankint távolodnak a Kaspi tó, majd a Volga mellé kazar testvéreik közvetlen szomszédságába.

Hogy a most említett szittyák, jelesen *turkok* közt a magyarok ott voltak, azt egy negyedik író kétségen kívül helyezi. Ez ugyanis a huunokról beszélvén, kik

⁷³ Nicephori Gregorii Byzant. Hist. lib. II, IV., bonni kiadásban: Niceph Gregor. vol II., pag. 34, 40, 81, 82.

Parthia felett éjszakkéleti irányban laknak, említi, hogy ezeket a persák, kiket egyidőre adófizetőjükké tettek, nevezték el turkoknak. Azon idő alatt meggazdagodtak, nagy fényvel éltek és nem csak fegyvereiket, hanem még ruháikat s lovaik szerszámaait arannyal kiverve viselték. Végre a persák Mauritius császár uralkodásának idején lerázták a jármot s őket kifosztották. Itt tehát a mai Persiának azon éjszaki része értendő, mely Örményország alatt az Urumjaától keletnek terül el. Ismeretes, hogy éppen Mauritius császár idejében a 6. század közepén a persák hódításai miatt a bizanti császárság baja igen meggyült keleten. Valószínű tehát, hogy az írók által említett szittyák s különösen a keleti turkok a persák előtt hátráltak, mert ugyanazon író Mauritius idejére vonatkozólag már mint a Kaukázus felől levőket említi a szittyákat. Szerinte ezek követeket küldenek a bizanti császárhoz levéllel, melyben a kagán (a szittyák uralkodója) magát hét nemzet és hét világ-kirájának mondja, ki a zavarokat is legyőzte és ezért tudtul adja a bizanti császárnak, hogy azon avarok, kik Pannoniában vannak, (Mauritius császár idejében az avarok hazánk déli részeit már elfoglalták) csak bitorolják e nevet; mert az avarok egy része Indiától 150 stadiumra lakó taugastokhoz, másik része az ezekkel szomszédos mucritokhoz menekült. Ő egyszersmind (t. i. a kagán) megbódította az ogor nemzetet, melynek legrégibb fejedelmei Var és Chun nevet viseltek, mely név némely nemzetségekre is átszármazott. Ezeknek egy része (I.) Justinian

császár idejében Európába ment *, fejedelmök kagán címet vett fel, midőn itt S a r c e l u n n u g u r és Z a b e i r h u n n nemzetségek hozzájuk jöven, őket avaroknak képzelve, ajándékokkal engesztelték meg. Ezt látva, hogy őket avaroknak hiszik, vették fel az a v a r nevet. Eddig a hunn kagán követségének levélbeli tartalma. Most a byzanti író ismerteti röviden ama hunnok vallási kultusát, mely tökéletesen egybevág halhatlan Ipolyink által ismertetett magyar mythológiával.²⁴ Épp ezért mindkét byzanti íróból most közlöttek első sorban a magyarokra vonatkozóknak.

Ezek után az ázsiai szittyá hunn fajokról a földrajzi képet következőleg állíthatjuk össze. A szittyá hunn faj ók gyanánt lenyult egészen Parthiáig, hol a turkoknak nevezett rész szövetségben állott a parthusokkal egészen a római hódítás korszakáig, vagyis a triumvirek idejéig. A rómaiak megbolygatván e szövetséget, ezen oldalról nyugton viselték magukat, de másfelől a velők határos persákkal annál többet bajlódtak, hol győzve, hol legyőzve. Legelőre tolt ékszügletükben érintkeztek a Palestinán és Syrián át felhatoló szaraczenokkal és a törökökkel. Továbbá éjszak felől Armeniával határosan kiterjeszkedtek a mai Persia éjszaki darabján a Kaspi tó aljáig, keletre pedig az Oxus folyó vidékére. A Kaspi tó hosszában laktak a kazarak; ezektől keletre az Aral tó iránt az avarok, dél felől érintkezve a keleti turk néven nevezett, Persiával határos törzsekkel. Az Aral

* A hunn kagán ezen elbeszélését igazolja Agathias byzanti írónak épen I. Justinian korára vonatkozó része.

²⁴ Theophilacti Simocattae Hist. III. 6., lib. VII. 7. Bonni kiadásban 124, 282-288. lapokon.

tól keletre és délkeletnek laktak a kunok és bessenyők más ugor fajokkal. Midőn a legelső déli ékben levő keleti turkokat szorították a persák, majd, mint azonnal megemlítjük, a hódító szaraczenok: azok nyomták az avarokat, kik I. Justinian császár korát megelőző években a kazarak és bessenyők közt felvonultak a Volga és Tanais közé, a hunnok után ide leereszkedő szlávokat elűzték, részben pedig rabszolgáikká tévén, további vándorlásukban magukkal vivék. Ezen részeken csak pihenőt tartva, a Fekete tenger mellékén a hunnok kivándorlása után hátra maradt eutrigur és utrigur törzsek egy részét felszedve, a Pruth és Borysthenes közt lakó bolgárokat északra kikerülve, a mai Moldován keresztül elárasztották Mysiát, innen háborgatták Thráciát, majd végre az Aldunán és Dácián keresztül behatoltak hazánk déli részeibe s alapítottak birodalmat, a bolgárokat mindenütt hátukban hagyva. Az avarok elvonulása után ott hagyták a kazarak Kaspi melletti régi hazájokat, ezt elfoglalták a magyarok s így kerültek a bessenyők és kunok hátukba. Majd nemsokára a kazarak a Tanais és Borysthenes közt a bolgárok szomszédságába a régi Cbersonesusba hurrzolkodtak s itt alapítottak birodalmat. Az általuk éjszakra szorongatott szlávok egy része kis időre beékelődött a Tanais és Volga közt közéjük s a magyarok közé.

Ezen most adott képvázlat az előrebocsátott byzanti kútforrásokon kívül igazolja az alábbiak.

Hogy a persák szorították a velük határos szittyá hunn törzseket, bizonyítják a következők is. II. Justin császár 531 évben Ziligdes-nek nevezett hunn vezérhez követeket küld, hogy vele a persák ellen szövetkez-

zék. Az megköti a szövetséget, de ezt a bizsantiak álnokul csak kelepcedél használják, mert a szövetséget előre elárulják a persáknak, hogy ezeket egészen a hunnokkal foglalkoztassák, miben ezélt is értek. Heraclius császár alatt a mindinkább hatalmasodó persák s ekkor már hódítári kezdő arabok ellen még egyszer s utóljára lépnek fel a keleti turkok, mint szövetségesei a keleti császárnak Ázsiában. Először a kazarok (617. évben) Zsebejy (az írónál Zeebel) kagánja a Kaspi tó kikötőiből ront a persák ellen; majd 622. évben, mikor a kazarok költözködni kezdenek a Tanais felé, Heraclius császár maga hajózik a Fekete tengeren Láziaiba, innen felkeresi a turkokat, kik már a Kaspi tó alatt tanyáznak, hogy velök kössön új szövetséget a persák ellen. A turk vezérnek oda igéri szorultságában még leányát is feleségül, mire a szerelemre gyuladt főnök megköti a szövetséget s egy üstököös csillagként végig száguld a régi Babylonia és Assyria földén,²⁵ melyet ősei annyiszor bejártak s ezután eltűnik népével a mult homályába, mígnem egy század múlva újra előkerül a turk név. Ezen száz év nem mult el nyomtalanul őseink életében, hanem ezalatt gyűlt meg bajuk egy új ellenséggel: a szaraczenokkal. Ugy látszik, hogy az épen Heraclius császár idejében hódítók gyanánt fellépett arabok a nyugoti turkok vagyis törükök mellett felvonultak a régi Parthia felső tájaira is s a Heraclius szövetségesciként ide még egyszer visszatérő keleti turkokat ellenségeik gyanánt fogadva, üldözni

²⁵ Theophanis Chronogr. Bonni kiadás vol. I, p. 257, 485.
— V. u. Georgii Cedreni Hist. Comp. U. a. kiadás vol. I, p. 726. és Nicephor. Constantinop. De rebus post Mauritium gestis. u. a. kiadás pag. 17.

kezdik. Száz év leforgása alatt tartott a forrongás, míg végre azok, tán saját viszálykodásaikban is gyengülve, újra költözni kezdenek és 720. évben kazar testvéreik támogatásával próbálnak szerencsét a szaraczénok ellen, mert azok a Tanaison túli új hazájokból áthajóznak a tengeren Armeniába, ezt végig futják a hajdani méd helyekig s G a r a c h u s arab vezért megverve, visszatérnek. E győzelem tán még jobban ingerli a szaraczénokat s nekik esnek a turkoknak, ezeket még feljebb szorítják s midőn vándorlásukban a byzantiak lázai birtokait érintik, 723. évben Masalmas görög vezér megy ellenök, de ez a Kaspi tótól visszafordul.²⁶ A keleti turkok ennek partjain pihenőt tartva, a görögök indítanak háborút a tőlük Parthiát elvevő szaraczénokkal, mire ezek az előbb üldözöttektől kérnek segítséget s ezek mentik meg az arabsokat Amorensis Mihály császárnak Theophil nevű vezérétől, ki később a byzanti trónra jutott. Ugyanis a szaraczénok, vagy másként i s m a e l i t á k, miként a byzanti író őket nevezi, Theophillel szemben elvesztik a csatát s megfutamodnak a byzanti seregek elől. A futásban a szüvetséges turkok megfordítják a harcz szerencsáját, mert h á t r a l ó t t n y i l l a i k k a l z a v a r b a e j t i k a z ü l d ö z ő k e t, mit a szaraczénok észrevevén, megállanak, új csatát kezdenek s a byzanti sereget tönkre verik.²⁷ Tekintve, hogy ezen harcz színtere a Kaukázus felé volt s tekintetbe véve a régi magyarok harczolási módját, a most említett

²⁶ Theophania Chronogr. bonni kiadás vol. I. pag. 626., 630

²⁷ Theophanes Continuator De Michaelis Amorensi, bonni kiadás, pag. 127.

turkokban nem a nyugatiakra, vagyis törökökre, hanem a keletiekre, azaz őseiukre kell ismernünk. A bizantiak vereségét felhasználva, ezek 755-ben a Kaspi tó mellől Arminiába rontottak.²⁹ Ez által újra összeütközésbe jöttek az arra igényt tartó szaracénokkal, mert a következő évben már ezekkel harcolnak Ibériában.³⁰ A harcnak szerencsétlenül kellett végződnie, mert ezután az arabok hatalmat kiterjedni látjuk a Volga folyó alsó vidékére is s a turkok vagy feljebb szorultak a Volga középső része felé, vagy az Aral tó felé, hol szomszédaivá váltak a világtörténetben ekkor először említett oroszoknak (byzanti íróknál *brossok*). Az arabok új foglalásaikból az erre menő világkereskedést kezökbe veszik s Neumann német író szerint, kereskedők eljárnak egészen a Balt tengerig s innen erednek azon arabok pénzek, melyek egész Oroszországban oly gyakran találatnak. A bizantiak ez időben barátságban éltek a kazarokkal s az arabok ellen várat is építenek. Az arabok viszont a turkokkal szomszédos bessenyőkkel élhettek jól, mert egyszerre ez időtájt ezeket egészen a Tanaisig férkezni látjuk, hol most nemcsak keletről, hanem délről is körülvették a turkokat. Ezért a kazarkagán Sarcel nevű várat épít, majd a Tanaisnál is görögök közreműködésével a bessenyők ellen új várat alapít.³¹ A bessenyőknek jó czimboraságára ezen felhatolt arabokkal, vagy ismaelitákkal, mutat, hogy őseink még a 15.

²⁹ Theoph. Chronogr. vol. I., pag. 669.

³⁰ U. o. 672 lap.

³¹ Theoph. Contin. De Mich. Amor. pag. 122.

század elején is a közöttök lakó bessenyőkre az ismaelita nevet ráragasztották.³¹ Az arabok Volga alji uralmának a Fekete tengerre ekkor elkalandozott normann kalózok vetnek véget; mert ezeket az oroszok szövetségeseikül megnyervén, őket vállalataikban hajóhaddal támogatják s neki bátorodva, még a byzanti császárral is kikötnek és ezt ostrom alá veszik saját, az ismaeliták ellen a Fekete tenger északi partján épített várában, de szerencsétlenül.³² A bessenyők az oroszok ezen mozgolódásában szorítottak vissza egészen a magyarok hátába. Ezen időtől kezdve a byzanti írók közül ezek történetének folytatását bölcs Leo taktikájában és fia a bíboros Constantinnak »De administrando imperio« munkájában találjuk meg.

Ezek szerint a régi szittyák közül eleink az arabokkal is érintkezésbe jöttek s ezektől tanultak valamit: miként kell a világkereskedést magukhoz vonni? Innen van, hogy hazánkban szaraczen telepekkel találkozunk.³³

14. — Most ezen helyen a kazarokról kell még megemlékeznünk, mert ezek valának az összes szittyahunn népek között őseinknek igazi testvérei, kik őket a bessenyők és kúnok módjára soha sem háborgatták, hanem

³¹ Fejér Gy. Cod. Diplom. X. 7. pag. 108 mondja egy oklevél: »Ilymaelitae vel Bysseni.«

³² Theoph. Contin. De Michaelis Theophili l. IV., bonni kiadás pag. 196 — Az oroszokról mondja ezen író, hogy az Euxinus barátságát ők zavarták meg legelőször. (746 lap.)

³³ Többek közt a tatárjárás előtt Tisza-Bő is szaracsén telep volt s azután adatott a Dem nemzetségnek (lásd: Fejér Gy. Cod. Dipl. IV. 2. p. 424.)

ellenkezőleg velők a legjobb egyetértésben élni a őket mindenben támogatni látszanak; és mert ama testvéreink egy része a hazát öseinkkel együtt elfoglalván, itt a folyók partjain telepedtek le a vizeink kezelésében tevékenységük nyomait hagyták.

Mint fentebb byzanti írókból kimutattuk, a kazaro, a keletinek nevezett turkok egyik néptörzse, régen a Kaspi tó mellett laktak a hogy ezt hajózták, az idézetekből világos, mert az írók kikötőikről tesznek említést. Az új hazájokban a Dnieper partjain viselt dolgaikból is kétségtelen, hogy a világkereskedés azon útján, mely India felől a szittyá-hunn népek közé az Oxuson az Aral felé a innen a Feketetengernek tartott, közvetlenül jelentékeny részesek voltak. Tőlők jutottak el az árúk a bolgárokhoz, majd a tengermelléki többi szittyákhoz a ezekről a germánok, szlávokhoz, kiknek kezeiből Pannóniába jutott a rómaiakhoz. Már Plinius feljegyzi, hogy a rómaiak a selymet szittyáktól kapták, Indiától kezdve az ötödik kézből. A borostyán az északi tájakról akeleti irányban a Dnieperen (Borysthenes) szállíttatott lefelé, hogy a szittyák vidékeiről az ázsiai kereskedők kezeibe jusson.³⁴ A nyugot-római császárság bukása és a hunnok elköltözése után ezen kazaro szolgáltak kapocs gyanánt a kelet és nyugot között, még inkább azon időben, mikor a hódító arabok a Nil deltáját elzárván, a Kaspi tó melléke és a Feketetenger északi partjai váltak a világkereskedés legfőbb útjává. Később, mint

³⁴ Der Gang des Welthand. u. die Entwick. des Europ. Völkerlebens im Mittelalt. v. Wilh. Kiesselbach. Stuttgart 1860. S. 52.

imént kimutattuk, az arabok ezen útra is felhatoltak s rövid ideig ezen kereskedés főrészeséivé váltak, de a tovább közvetítésben a szittya-hunnoknak, jelesen a kazarooknak okvetetlenül szintén rész jutott. »Igy keletkezett lassankint egészen félrecsőleg a klaszszikus kulturtörténet útjaitól egy ind-európai összeköttetés. — — — Az összefüggés a szittya népek és germánok legrégibb kultusza közt és a scandinávi népek vándorlása — — — ide vihetők vissza.«³³

A kazarok, mint fentebb előadva van, a Kaspi tó mellől, hol Constantin biboros író szerint az uzok és m a z a r o k k a l lettek szomszédosak, Heraclius császár alatt költöztek ki és pedig, tekintetbe véve egyik byzanti íróból idézett állítást, hogy bolgárok 634 évig laktak a Volgánál, 620--634. években. Ezen költözködésükre befolyással voltak a zavargó bessenyők, kiket ugyancsak Constantin szerint az úzokkal és mazarokkal egyesülten a Volgától elűztek³⁴ s ekként nyitották meg kiköltözködésük útját, melyen a bolgárokat tölték maguk előtt, míg ezek a Dnieszter és Prúth közt lakó rokonaikkal, illetőleg az avarok után már Mysiába hatoltak, egyesültek. Később a bessenyők a turkokon töltötték bosszújukat s ezeket kényszerítették tovább költözködésre a 8. században. A kazarok a régi Chersonesusban a Dnieper és Don folyók közt a tengerparton állapodtak meg. Itt csakhamar a byzantiakkal viszályokba merültek; mert

³³ Der Gang des Welthand u. die Entwick. des europ. Völkerlebens im Mittelalter. — v. W. Kieselbach. Stuttgart. 1860 S. 31.

³⁴ Constant. Porphyrogen. De administr. imperio. c. 37. Bonni kiadásban vol. III. pag. 164.

II. Justinian, Byzant császárai közül egyike a legjellemtelenebb zsarnokoknak, vetélytársa elől menekülni kényszerülven, a kazarokhoz futott. Itt a fejedelem nemcsak vendégszeretően fogadta, hanem még leányát is hozzá nőül adta, ki kereszténynyé levén, Theodora nevet kapott. Mindezt Justinian azzal hálálta meg, hogy a kazaroctól Cherson várost elfoglalni törekedett s annak várába bele is ült. Azonban Byzantban maradt vetélytársa, ki nálánál semmivel sem volt különb, a kazarokat egészen felingerelte ellene. Justinian erre ott hagyta Chersont, de nemsokára összeroszkodott sereggel újra kikötött a tenger partjaira, egyik kazar főnököt, ki a kagán után első méltóságot viselte tudon czimmel s kit Zoil (mások Zeel) néven neveznek, elfogatta, nyakára követ köttetett és a tengerbe dobatta; az elfogott többi kazar katonákat pedig karóba huzatta. Mindemellett a kazaroctól másodszor is elillanni kényszerült, magával vivén Byzantba kazar feleségét s ettől született Tiberius nevű fiát, kit, megszabadulván vetélytársától, egy éves korában meg is koronáztatott. A kazar kagán nagylelkűségét, ki neki nejét s fiát kiadta, ismét azzal hálálta meg, hogy hajóhaddal az egész Chersonesus elfoglalására indult: azonban szerencsétlenül, mert midőn katonái már kikötni készültek, vihar lepte meg őket s 100,000 emberéből 70,000 a tengerbe veszett (700. év okt. havában).²⁷

II. Justinian után a byzanti császárok nem háborgatták a kazarokat, mert (mint említve van fentebb) 720. év.

²⁷ Theophanis Chronogr. Bonni kiadása vol. I, pag. 578, 579. - V. ö. Niceph. Constantinop. De rebus post Maoritium gestis. Bonni kiad. 51. lap, és: Theatr. hist. theoret. practicum. Authore Chr. Mathiae Amstelodami 1656. p. 779.

ben mint szövetségesek Kis-Ázsiába a szaraczénok ellen hajóztak, majd a byzantiakkal együtt ezek s a besenyők ellen a Tanaisnál várat építenek és 724. évben I. Leo császár Constantin nevű fiát a kazar kagán leányával házassította össze. Ezen idők alatt a Volga torkolatához férkőzött arabs ismaelitáktól is megszabadulván, kereskedelmüket jelentékenynyő tették, miben segítségükre voltak a közójök telepedett zsidók. Nem szenved kétséget, hogy ezeket a szaraczénok vagy hosták magukkal vagy előlük menekülve vetődtek ide; de azok mindenesetre azoktól elválaszthatlan. Egyik byzanti író szerint Phanagoria városban már 7. században laktak zsidók.³⁸ Már II. Justinián korában kezdtek az olasz tengerparti városokból is kereskedők járni hozzájuk, nevezetesen Genuából. Később ezek látogatása mindig sürűbb lett, úgy hogy a kazar kagán külön kereskedelmi szerződésre lépett a genuaiakkal, kiknek átengedte Kaffa várost kikötőjével együtt oly feltétellel, hogy a várost megerősíteniök nem szabad; ellenben a kikötőben az arra kijelölt helyeken házakat és raktárakat építhetnek. Egyszersmind kötelesek a be- és kivitelnél bizonyos vámokat fizetni. Ezen szerződés fényes tannbizonyltek, hogy eme rokonaink, a kazarokban oem vad hordával van dolgunk. mint a német írók oda vetik mindenik szittyafajra, hanem a germánoknál, azon időben, műveltebb néppel. A népvándorlás megszűntével a magyarokhoz csatlakozott kazar

³⁸ Theoph. Chronogr. bonni kiadásban vol. I. p. 545.

törzsek után a Chersonesusban, azaz helyesebben a bi-boros író elnevezése szerint: Zeechia Chazaria-ban visszamaradtak megtarták régi fensőségüket egészen a tatárok pusztításáig. Ezen idő alatt leginkább a normann kalózok által a felettők s a Volga felé gyámolított s ide leereszkedett oroszokkal is kereskedést folytatnak s midőn 1055-ben a byzantiak a császári fővárosukba letelepedett közvetítő szittya kereskedőket bántalmazzák, egyesülten háborút viselnek azok ellen és a kazarok oly tengeri hajóhaddal rendelkeznek, melylyel a byzantit Pharosnál megverik, mialatt az oroszok a száraz földön győznek.³⁹ Más felől a bessenyők egy törzsével folytatnak a kazarok kereskedést.⁴⁰ De ezen idő alatt a genuaiakkal is meggyűl bajuk, mert ezek a velők között kereskedelmi szerződésnek azon pontját, hogy Kaffában várat nem építhetnek, megszegték. Egészen a kikötő független uraivá lenni igyekeztek s a tengeren hajókon lopva szállított kövekből várat építettek, s midőn ez készen volt, az egész szerződést megszegték, majd háborút kezdtek, mire ürügyül egy olasz kereskedő eljárása szolgált. Ugyanis Kaffa piacza ez szóváltásba keveredett egy kazar vásárlóval, ki őt megsértvén, felbőszülve, hogy egy megvetett szittya meri őt bántani, fegyveréhez kapott s ezt leszúrta. A kazar fejedelem alattvalói érdekében elégtételt követelt, mire a genuaiak Kaffa falairól csak gúnynyal feleltek. Erre a

³⁹ Georgii Cedreni Hist. Comp. Bonni kiad. vol. II., pag. 553—554.

⁴⁰ Const. Porphyrog. De administr. imp. c 8—6 U. a. kiadás vol III. pag. 71.

fejedelem ostrom alá vette nemcsak Kaffát, hanem a régi Symbolisnál kezükre kerített kikötőjüket. Ezt bevévén, a genuai tanács hajóhadat küldött Kassa segélyére; de az útnak indult kalandor népség egyet gondolt s a kazarak helyett Byzantot kezdték ostromolni Tervök már-már sikerült, midőn a szorongatott városnak Piza és Velenceze segélyt küld, mely a kalandorokat a nyílt tengeren megverte. Ezzel a kazarak is megszabadultak Genua zaklatásától. ¹¹

Ezek azon adatok, melyeket a szittyákról a későbbiek megértése végett összcállítani és bemutatni kellett. Már ezekből megérthető, hogy a szittyák nem voltak azon csak rombolni és erőszakoskodni tudó szörnyek, milyeneknek őket a nyugoti írók, de legkivált a németek leírni szeretik. Hanem a legtöbb törzseik a haladásban előretörőekvők, más népek műveltsége iránt fogékonysággal viseltetők valának és érintkeztek hol egy hol más ponton az ókori nemzetek legműveltebbjeivel, kiktől bizonyosan ragadhatott reájok valami; mert egy nép, mely haladni nem akar és nem tud, az nem visel fényes életmódot és nem gazdagszik, miként a byzanti írók az ázsiai hunnokról feljegyzik. A haladni nem akaró s a művelődés elől elzárkozó nép, miként a mai példák még eléggé mutatják, csak teng-leng napról-napra régi szegénységében s igénye a testet befödő ruházaton és a mindennapi eledelen túl nem terjed. A szittyák nagy része megnyitotta országát a kereskedelem előtt, ezt maga előbbre segítette s az emberi haladást kétső-

¹¹ V. A. Formaleoni: Storia Filos. e Polit. etc. Vol. II. p. 91-91. — A fent közölt kereskedelmi szerződésről 78. lapon.

gen kívül helyező vízópitkezést, hajózást gyakorolt. Mindezt vad, a műveltség iránt fogékonysággal nem viseltető nép nem teszi és nem is teheti. Az ily nép, mint pl. a montenegróiak, albánok s a déli szlávoknál még ma is látjuk, vizeit elhanyagolja, folyamain egy hidat se tud verni, nem hogy azokat még rendezné, miként régen a szittyák tévék az Oxus-sal. Azért azon rágalmat, hogy őseink csak a másoktól rablottakból éltek, földműveléssel nem foglalkoztak: vissza kell utasítanunk, mert a görög írók szerint a szittyák már régen N. Károly kora előtt foglalkoztak ezzel, megelőzve egyzersmind a germánok túlnyomó részét, kiket a frank király szorít állandó lakhelyekre és földművelésre. A germánok csak a tizedik században, ekkor is a maroknyi magyar nép ellen s általa kényszerítve, kezdenek várakat építeni, míg az ázsiai hunn és kazar ezt már jóval előbb ismerte. Így azt nem tanulhatták sem a germán apostoloktól, sem a byzanti írók által félmezteleneknek festett szlávoktól, kiket a háborúkban telerbordó rab-szolgáik gyanánt magukkal hurczolnak; hanem megtanulták sok egyébbel ősi hazájokban. Ezen szellemi fensőbbiség villogtatta fényesebben fegyvereiket, ez fente ki éiesebbre kardjaikat s ez emelte fel a magyar nemzetet Európában, kicsinysége ellenére, az Árpádok alatt a leg-hatalmasabbá.

4. A hunnok korszaka.

15. -- A római birodalom bukását követő két században, azaz a népvándorlás első szakában, vízópitkezések nyomára nem akadunk. Ellenkezőleg, az ókor ide

vonatkozó művei úgy egyebütt Európában, mint Pannonia és Dáciában tönkre jutottak, elpusztultak az egymást ide-oda taszító és egymást öldöklő népek csatáiban. És kik vitték végbe ezen dúlásokat? Talán Attilának hunjai, miként a nyugoti írók mindent ezekre fognak? Nem. Mert hiszen mire a hunnok Pannoniába érkeztek, az előttök már itt járt germán és szláv kifosztotta, felperzselt a városokat. A rómaiak építette hidak mind elpusztultak s a hunn sereg kénytelen tömlöckön és lovakon átúszni a Dunát. A hol rómaiak mocsárokat csapoltak le, mikor a hunnok ide érkeznek, újra posványok terülnek szét, s a hol nem rég virágzó gyarmatvárosok állottak, a hunnok már mint csatamezőkön viaskodnak a velök daczolni megállókkal Ámbár a később beköltözött hunn fajok, mint az avarok és magyarok vagy az ezekkel társ kazarok és úzok műveltségileg magasabban állottak Attila népénél, ez még sem lehetett azon »vad horda«, mely a városokat csak ok nélkül lerombolni szerette, mert hisz alattok több régi város újra felépült és szerepelni kezdett. Midőn pedig Attila halála után a felülkerekedett germánok és szlávok kaptak itt össze egymással, újra elpusztultak és soha többé előbbi nevökön fel nem épültek. Így Sabaria, melyet a hunnok megkíméltek, de a Fertőnél veszekedő germánok kirabolnak és felégetnek. Kivételt képez a Száva felől egy pár város, pl. Sirmium és Singedunum, melyet a byzanti császárok mentettek meg nehezen a germánok elől, hogy később még nagyobb hirre vergődjenek. Hogy Attilának eszében nemcsak rombolás volt, hanem alkotásra is gondolt, bizonyítja azon pontja a római császársággal kötött békének, mely szerint a h u n n k e r e s k e d ő s z a -

badon meheszen be a római birtokokba és viszont a római a hunokéba. Hogy Attila sem volt azon barbár, minőnek a nyugoti írók festik, eléggé kivehető Priscus Rhetor leírásából. Azon udvarias tette, hogy székvárosából a görög követség útjára előkelő emberét hírnökül állítja s azután a követek megérkeztét birodalma határához hírtul vevén, 15 napi járóra eléjük megy, mikor már tudta, hogy élete ellen Byzantian tervet csináltak s fejére vérdíjat fizettek: eléggé kiemelik őt nem korának, de a későbbi időknek uralkodói közt is. A követséget székvárosában fényesen fogadja, arany s ezüst serlegekbe tölt nekik bort; nem pedig saját honfiaik koponyáiból kikészített kupákba, miként egyik germán uralkodó és nem nyakasztatta le százával, ezrével a hitszegőket, miként annyian a középkori, a német írótól oly romantikusan lefestett uralkodókból.

Folyóinkra vonatkozólag ezen időből csak egyné- mely homályos adatot ismerünk. Így tudjuk, hogy Attila előtt a Dácián át bejött nyugoti gótok a Maros síkján megállapodnak, itt a vandálokat megverik s azután mindketten Pannonián keresztül nyugotra elvonulnak. Attila hűnjaival a mai Csallóköz táján nyomul be először Pannoniába, majd a Csepel-sziget orránál kel át ismét a tulsó partra, mi nem vall arra, hogy ezen szigetek már akkor léteztek. Hogy az Al-Duna Zimony és Pancsova közti része kiöntéses, mocsáros hely volt, mutatja, hogy Attila a Duna jobb partján a mai Morava beömlésénél fekvő Margumhoz nem egyenesen vonul le a Tisza, Maros és Temes közben, hanem azon helyet kikerülve, először a régi Viminacium felé tart s innen

fordul vissza Margum ellen Felső-Mocsiába. Innen bizonyos, hogy Priscus Rhetor is a görög követekkel Viminacium táján kelt át a Dunán s azután fordult balra. Szerinte útjában mindenütt síkon utazott és több hajózható folyón kelt át és pedig a nagyobbakon hajók s a kisebbeken talpak segélyével. Ezen folyók szerinte: Drecon, Tygas és Tiphisas. Ebből az következik, hogy azon időben a Maros folyó, a font bizonyítottak szerint, még mindig a Begával egyesülten folyt a Dunába s nem a mai módon, mert másként Priscusnak négy folyón kellett volna átutazni. Azaz a megnevezett folyók: a Temes, Maros és Tisza. Ekként még az is következik, hogy a görög követség Becse irányának tartott s e tájon kelt át a Tiszán és ment be Attila székvárosába, mit igazolni látszik a becsei földvár, mely lehetett egykor az itteni átjáró védelmére készült óvár. Katona történetírónk és utána mások, Attila székvárosát a mai Jászberény tájára helyezik, mivel Priscus 15 napig utazott Attilával. Ámde ez leírván a hunn fővárost, világosan megemlíti, hogy a házak fából voltak, mert erre kő nincs s csak az Attila egyik fővezére Onegesius által a fejedelmi lak mellé épített fürdő volt Paconiából szállított kövekből. Tekintetbe véve, hogy a bizanti írók valamennyien, kik hazánkról írnak, ezen néven egyetértve a Dráva-Száva közt nevezik, Attila székvárosa inkább Bács-Bodrog megyében vagy, mint Schoenwisner hiszi, Szeged táján lehetett; mert Jászberénynél közelebb érvén a Kárpátokat, illetőleg a Mátra kinyújtványait, nem lett volna értelme, hogy sokkal messzebből szállítsanak épületköveket, mikor ezeket közelebbről szerezhették.

A nemzete kudarczán kesergő Jornandes Felső-Pannoniában említ Netád nevű folyót, hol az Attila fiain győzedelmeskedő szlávok egymással is vetélkedtek. Ez alatt vagy a Fertő tava vagy a Lajtha folyó értendő, mely eleinknél Sárnak hivatott vagy Sárosnak, honnan maradt fenn az Alsó-Ausztriában levő Sarsdorf neve is.

Hogy a hunnok a síkokra erős földsánczokból várakat építettek, azt hazai íróink közül Beel Mátyás többször említi. A néphagyomány még ma is a régi körülkerített várakat hunn váraknak tartja, csak hogy ezekről kétes, vajjon nem e az avarok munkái? Hogy a hunnok készítettek ily ó várakat, azt bizonyítja Procopius, midőn az I. Jurtinián által az ötödik század végén hazánk déli határainál restaurált várakat elszámolván, egyiknél megemlíti, hogy: »A folyó torkolatánál (az Iszkra vizének beömlése a Dunába) a hunnok régi vára helyébe mást állított és kőfalakkal látta el.« Ezen hunn vár nem messze feküdt az Ister-től.¹ Némely író az ily várakat, még korunkban is, figyelemre nem méltatja a barbár műnek nevezi, mivel nem kőből vannak. De hisz a hunnoknak, mint mindenik velök rokon népnek, kik a síkon szerettek letelepedni, itt nem lehetett hegyek tetejére, elrejtőzni való szikla-várakat építeni; hanem harczolási módjoknak megfelelően a várakra lakhelyeiken volt szükségük a ezeket sem katonai, sem művelődési tekintetből annyira fölmárnunk nem szabad; mert hisz jelenleg ismét itt van

¹ Procopius de aedificiis lib IV 6. Bonni kiadás Pars II. Procop. vol. III. pag. 291.

az idő, midőn emez egyszerű földsánczok hadászati szempontból nagy szolgáltatokat teljesítenek. Ugyancsak Procopius szerint I. Justinian (a mai szerb Kostolacnál fekvő) Viminaciumot is újra építette. Feltűnő, hogy az író a városok elszámolásánál megemlékezik a szigetekről, hol ilyenek léteztek; de ama városnál a Duna szigetjét nem említi, miből következik, hogy azon sziget még sem a rómaiak, sem a hunnok idejében nem létezett.

Az avarok korszaka.

5. Előzmények a hazánkban levő földsánczokról és folyami szigetekről.

16. — Mielőtt áttérnék a következő, ránk nézve annyira érdekes idők tárgyalására, szükséges előbb még két kérdéssel foglalkoznom: rómaiak idejéből való k-e a rómaiaknak elnevezett sánczok? és léteztek-e már a római uralom és a hunnok idejében hazánk nagyobb folyami szigetei?

Római sánczoknak nevezték el a mult században azon töltésszerű földművet, mely Délmagyarországban Kubin határától kezdve, hol keresztben áll a Duna irányára, elterjed Alibunárig az ottani nagy mocsár széleig; majd ennek Vattina felőli északi oldaláról tovább húzódik a Berzava, Temes és Bega folyókra keresztben Temestárig, azután a Beregszó nevű patak jobb partjáról

Hidegkút határán keresztül megy Paulisnak keresztben a Marosra s innen hozzá csatlakozik a győroki szőlős hegyek lábához. Ugyancsak római sáncznak nevezik a Duna és Tiszára keresztben álló bács-bodrogmegyei nagy töltéseket.

Hogy miért kell hazánk vízrajzi és vízéptkezési történetében ezen sánczokkal foglalkoznom, annak azon egyszerű oka van, mert vízcinkkel szoros kapcsolatban állanak s hazánk nagy darabjain a vidékek vízrajzi állapotát gyökeresen átváltoztatták.

Egynémely történetírónk akként vélekedik, hogy ama sánczokat Marc. Aurelius Antoninus építtette a megtanasztá-jászok beütései ellen a Szerémségbe.¹ Ezen vélekedés éppen nem állhat meg; mert mint sentebb hivatkoztam már reá, ama római császár nem délen, hanem északon a Kárpátok felé hadakozott először a iazygesekkel, azután külön a quadokkal a Garan és Vágh folyók völgyeleteiben. Azért itt lett volna szükség a sánczokkal való védekezésnek és nem egészen ellenkező oldalon. A mai Jászságban vannak ugyan régi sánczok, de ezeket eddig még senki sem keresztelte meg rómaiaknak, csak most készül hozzá egyik tudósunk. De ha ezen keresztelésen szerencsésen túlesnénk, akkor azon naiv körülménynyel kellene számot vetnünk, vajjon mi bírta reá a rómaiakat, hogy a Duna és Tisza síkjainak egész hosszában lakó iazygeseket (mint az Ptolomaeus Alexandrinusból és Ammianusból kitetszik), egyrészt önmaguk felől, másrészt ezen népet saját hátában védjék maguk, t. i. a rómaiak, ellen? Ennek megfejtéséhez még eddig

¹ Századok 1868. évi folyam III. f. 191. lap.

ismeretlen hadi taktikára lenne szükségünk. De továbbá Drusus és Claudius idejében kellett volna a rómaiaknak ily sánczokat építeni, mert a quadok és metanaszta jászok ekkor kezdték magukat Pannoniára nézve veszedelmesen viselni, elannyira, hogy Claudius ellenök Attilius Hister vezérét küldé a pannoniái hajóhadat kikirendelte Pannonia felső részére. A megvert quadok királya Vannius ezen hajóhadhoz menekült megsebesülten és itt kért kegyelmet a rómaiaktól, kik őt Pannonia belsejébe vették. Ezen eset mutatja, hogy a rómaiak Pannonián túl nem terjeszkedtek, ennek védő vonalául a Dunát választák, partjait, mint az tudva van, várakkal erősítették meg; de csak Pannonia felől s ezen vonalat hajóhadukkal biztosították.

A kik hazánk nagy föld-töltéseiben római sánczokat keresnek, a Britanniában a skótok és angolok közti nagy falra szeretnek hivatkozni. Ámde ez megint nem bizonyít még mellettök, mert amint ezt Dio Cassius felcmliti, igen kétes, vajjon nem-e a bent lakó, egymással ellenséges két fő törzs valamelyike építette a másik ellen? Azután ez nem földsáncz, hanem rendes kőfal volt, mint bizonyítja Dio Cassius eme kitétele: »a z o n k ő f a l o n i n n e n (iuxta e u m m u r u m), mely a szigetet ketté osztja, laknak a maetok, túl rajtok caledonok vannak.«⁷ Ezután elöadja, hogy Severus császár akarta ezen caledonokat is leigázni, miután birtokát a kőfalig biztosította. Itt tehát határozottan kőépítményről van szó és nem a hazánkbeliékhez hasonló földsánczról. Ily kőfala-

⁷ Dionis Cassii Cocceani Hist. Romae. l. LXXVI. Edit Leunclavii pag. 876.

kat, de nem földtöltéseket, építettek a rómaiak Cherson városnál s a keleti császárok Thráczíában Byzant város védelmére. Ezekre sem lehet hivatkozni, mert ezek egyszerűen várvédelmi előretolt erősségek és nem egy egész országot körülfutó művek voltak. Azonkívül úgy a skót falnál, miut a most mondottaknál, a rómaiak rendes őrzetet tartottak. Hol van ez feljegyezve, vagy ki találta nyomát régiségekben, a mi sánczainkról? Ha ezek rómaiak műve volna, csak kellene emlékezniök a császárok tetteivel foglalkozó íróknak, kik az ilyenmő kisebb dolgokat is feljegyzik. Emlékeznie kellene különösen Dio Cassiusnak, ki a nyugotrómai császárság vége felé élt és Felső-Pannoniának praefectje volt. Avagy emlitenie kellene a Pannoniában született Ammianusnak, ki Constantius császárnak a iazygcsék ellen a Duna-Tisza szögletben viselt háborújáról hosszaan ír. Ez nem hogy emlékszik rólok, hanem éppen az ő elbeszéléséből kitűnik, hogy Constantius a Duna jobb partjáról hajókat küld fel a Tiszára kikémlélni az arra táborozó iazygeseket. Vagyis kétségen kívül helyezi, hogy a bácskai nagy földsánczon belül nem a rómaiak, hanem azok ellenségei foglalnak helyet, mi, ha rómaiak építik azokat, nem történhetett volna. A iazygesek ismét nem készíthették, mert maguk maguk ellen hátukban nem lehetett rá szükségök.

Nem rég volt alkalmam és szerencsém ezen kérdésben Torma Károly nagynevű tudósunkkal néhány szót váltani eme sánczokról, midőn azokat szemlélő útját Temesvármegyében befejezte. En, ki az ittteni sánczok egyes darabjain megfordultam s azokon nivelliroztam is, mivel a kérdéssel 1874. év óta foglalkozom,

érdekekkel viseltettem tudósunk vélekedése iránt. Ő már, a mint kivchettem, feladta azon hitet, hogy ezen sánczok tisztán római védművek lennének, hanem ő azokban mindenek előtt Dácia határvonalát (limes Dacicust) keres, mert előtte sajátosságosnak tűnik fel, hogy a rómaiak Pannonia és Dácia közt nyitva hagyják és másoknak engedjék hazánk síkjait. Ezért csak a sáncznak fővonalát Kubintól Alibunárig, Vattinától Temesvárig, aztán Blumenthaltól Gyorokig vizsgálta meg különösen, mely meglehetősen egyenes vonalat ad, azért szerinte itt limes Dacicus-nak feleltet alkalmas. Azt nem vette észre, hogy a Beregszói völgyében Kovácsi határában, hol a Zsadány-patak lejön, egy régi ó-vár van (kőralaku földkerítés), mely csomópontot képez a völgynek, mint a folytatásnak, hol a sáncz megszakad, biztosítására; csak a fentebb látható nagy kört, melyhez a sáncz csatlakozik, szemlélte s ezt már maga se állítja rómainak. A Gyírok határából Mosniczánál a Bega melletti Remetének menő s alul a csomóponton ismét kőralaku ó-várral a Temes mellett ellátott sánczdarabot, mely ugyanolyan, mint az előbbi, csak hogy a Temes lapályán a mocsáros helyeken szét van lapulva s keresztülszántva, már kevésbé méltatta figyelemre. Ez neki nem kell, mert limes Dacicusnak nem jó s előttem odaajándékozta kegyesen — — — a magyaroknak. Midőn figyelmeztettem, hogy az alibunári és illancsai mocsárok közt levő darabon az Aventinus említette kapunyílások fedezhetők fel s egy ily kapun dűllőutat is nyitottak a lakosok, azon nézetét fejezte ki, hogy itt a rómaiak őrtornyokat akartak építeni, de valamely közbejött akadályok miatt a szándéknál tovább nem mehettek. De hát a sáncz

egészen befejezett mű s ha ráérték a rómaiak ennek felépítésére, mely nagy ellenség elől kellett elszaladniok s az őrtornyok készítéséről lemondani, mikor hátukban ott volt a legiók által megrakott Dácia? De továbbá ily kapunyílások máshol is vannak, többek közt a gyírok-temesvári darabon. Hát itt se értek rá őrtornyokat építeni? Midőn ezután felemlítém, hogy ezen sánczoknak a folyók közvetlen partján keresztben álló darabjaik a folyók árvizeinek kiszorítására a völgyeleteknek előttök levő részeire hatottak közre, megemlíté, hogy ezt azért építék úgy a rómaiak, mert ama sánczok egyszersmind utak valának s hivatkozott némileg Salamou Ferencz történettudósunkra, ki szerint Attila a byzanti birodalomba ezen úton járt. Megvallom, 1874. évben, midőn ezen tárggyal foglalkozni kezdtem, először ily hiedelmet tápláltam; de midőn ama sánczok egyes részleteit a helyszínen megismerni kezdtem 1876. évben, le kellett mondani hiedelemről és pedig ezen okokból. Először, mert ezen sánczok teteje útnak igen keskeny, mert a legépebb darabon sincs 3 méter széles. Hogy tehát ezen szekerek és hadseregek járhattak volna, lehetetlenség. Magassága ismét útnak igen sok, mert az épebb darabokon 3 méternél a róma felszíne felett többet tesz ki s csak a vízjárta helyeken, hol szétlapult, lecsúszott, 1,5—3 méter magas. Másodszor, jöllehet a fődarab délről északra meglehetősen egyenes: mivel az említett kapcsolatos kiágazásokat nem lehet mellőznünk, az összes sánczokat együtt tekintve, ezek útrendszerre sehogysem vallanak. Harmadszor, mert ha ezen sánczok utak, akkor nem kellett volna a Maros völgyén Paulisnál keresztben a meglehetősen gyoroki hegyhez odakapcsolni,

nem útra a völgyben van szükség és nem a meredek hegytetőre. Továbbá a sánczot nem kellett volna Alibunár előtt a platón megszakítani és az illanesai s alibunári mocsár közt felhuzódó látnas helyen félóra járásnyira balra kitérőleg építeni egy darabot; hanem Nikoliczen át kell vala folytatni Versecz felé és nem közben hagyva a nagy s átjárhatlan alibunári mocsárt, ennek szemközt levő oldalán folytatni északnak. És végre: hogyan kerültek oda a völgyeleteknél a csomó-pontokon levő ó-várak? Ezek tán előbb vagy később oda állított művek? Ezek a rendszerhez tartoznak, töltéseik a sánczokéval ugyanaz, tehát egy időben készültek. Nevezett tudósunk még a Csörsz árkat is rómainak hiszi és szerinté itt s valamint a többi darabok mentén a rómaiak egy semleges területszalagot kötöttek ki maguknak. Már hogy a lazygesek lakhelyein hogyan lehetett volna ily semleges területet biztosítani, azt elképzelni igen nehéz s az ily állítás, ismelve a rómaiak több rendbeli harczeit ama néppel, kissé naivnak néz ki. Hát ha még a Csörsz-árka is római, akkor kié a hozzá hasonló biharvármegyei és kunsági Ördögárok? Avagy ezt is már odajándékozhatjuk a magyaroknak, vagy ha tetszik — — — az avaroknak?

Ezen sánczok tehát sehogy sem vallanak római eredetre. Azon törekvés, hogy a rómaiak a Duna Tisza síkjait bírták egy időben, nyilatkozott már Marsigliánál, továbbá Mannert és Büschingnél, kik oda egy-egy római várost elhelyezni megkísérlették, pl. Csanád és Temesvár helyére, azonban mind hiába; mert az ily állításokat csak római pénzletekkel lehetne igazolni; de ez csak kereskedésre vall, különben ebből ítélve, Oroszországot

is a Balt tengerig egykori arabs provinciának kellene tartanunk. Hogy Attila a temesvármegyei sánc körül választotta lemenő útját, ez egyszerűen azért volt, mert a Tisza mellett, de kivált az Aldunánál akkoron elterülő nagy mocsárok miatt, hol Pancsova felé minduntalan ki kell vala térnie, hadserege számára utat nem vehetett; hanem sent előre kitért a mocsároktól már mentebb és kiutésektől annyira nem látogatott helyekre, hol útját nagyobb kerülések nélkül folytathatta. Fentebb hiteles adatból kimutattam, hogy Dáciában a Dunának és Temesnek egy praefectje volt, ki egyszersmind a Traián híd curatorságát viselte. Ha az egész Temes mente római birtok lett volna, úgy az egészet külön praefectre kell vala bízni; de mivel csak a Zaguzsenig (hol közel állott Tibiscum város) vagy legfeljebb Kavaránig lévő kis darab volt Dáciában római uralom alatt, ezért külön praefectet tartani nem volt szükség. Továbbá Torma Károly ur kutatásai szerint a rómaiak a Maros völgyén Micum városnál (a mai Veczel falu helyén Hunyadvármegyében) vámot szedtek. Ez azt bizonyítja, hogy nevezett völgyön itt volt Dácia határa és nem Aradvármegyében Paulisnál, különben itt kellett volna vámszedő helyet felállítani. Azt mondani, hogy az csak olyan közbeeső vámszedő hely volt, ismét nem lehet; mert ekkor oda kellett volna azt állítani, a hol a Maros környékéről a fő utak összejönnek a nem Veczel tájára, a hol csak egy út mehetett. Egyáltalában a római provinciákban, a hol folyó vagy tenger nem képezett határt, oly limeseket, melyek a mai művelt országoknál vannak, keresni nem lehet. A római bevitte a meghódított tartományokba gyarmatait, ezeket megerősítette várakkal

s a beléjük rakott legiók vagy cohorsok féken tarták a környék idegen lakosságát; azért biztos és szabályos határvonalakról szó sem lehetett, hanem a limes minden uralkodó alatt folyton változott ennek hadi szerencséje vagy szerencsétlensége szerint, amint pl. Törökországban, még a Balkán-félszigeten is, ma sem lehet biztos limesről szó az egyes tartományok közt s innen a sok határvillongás napjainkban.

Hogyan csinálják némelyek mesterségesen képzelemből és nem adatokra támaszkodva a történetet, azt már eme sánczok elnevezése mutatja, mert a nép Temesvármegyében önmagától soha sem nevezi római sánczoknak, hanem egyszerűen csak »j a r a k n a k«, mi szerbül, románul: árkot, sánczot jelent. Traián császár Dáciát elfoglalandó, az Aldunánál vezette be seregeit; mert nem lehetett előbb a Duna Tisza síkjain vesződni, különben sem ereje, sem ideje nem maradt volna Decebal dák királylyal szemben lemosni a római fegyverek gyalázatát s ellenséges népet, mocsáros vidéket nem hagyhatott hátában, hol a hadi szerencse fordultával visszavonulási útja el lett volna zárva. Mégis több írónk azt állítja, hogy Traián Kraszna vármegyében és a Szamos völgyén ment be másodszor Dáciába. És ezt következtetik csupán azért, mert arra Traián pénzei találtak. Ily pénzekről még Szirmaynk is egy krasznavármegyei régi sánczot elneveztet »Trajánna-k.«³ holott ma a nép erről semmit se tud.

Midőn ezen sánczokról vélekedésem támogatására a kútfüket lapozgattam, már megérett bennem a meg-

³ Szirmay A. Szathmár vármegye. Budán 1809. 69. lap.

győződés, hogy azokat a mult században erre járt idegen zsoldos katonák keresztelték el rómainak, azon alapság nyomán, melyet rólunk idegeneknél ma is tapasztalunk. Elismeri ezt maga Marsigli mult századbeli katonája és író, ki a Duna mentének tanulmányozásáról »Danubius Pannonico Mysicus« című munkát írt. Ennek előszavában mondja a bácskai nagy sánczról: »Azon igen magas és hosszú töltés, mely a Dunától a Tiszáig több mint hat egész mértföldre terjed s a két folyó egybeömlése által képzett szögletet bezárja, közös néven a császári katonáktól: Die Römer-Schanz hivatik.« Munkája II. kötetének 7. lapján pedig ezen beismerésre jut: »Ezen sánczművelet, fenséges és eddig egész, mint páratlan áll a maga nemében az egész földön — — — A rómaiak ismeretes művei közt talán az utolsó helyet foglalja el. Hanem, hajl a történetírókból sem miny o m a s e m k e r ű l t é l é m ! « Katona István történetírónk szintén foglalkozva Marsigli szavaival, ama sánczok római eredetét elveti s ezen megjegyzést teszi: »azon dolog méltán kétséget támaszt bennem, vajjon rómaiak művének mondható e ama sáncz. Mert a midőn a rómaiak kisebb műveiről is megemlékeznek, alig hihető, hogy ezen oly fenséges művet hallgatással mellőzik, ha ezt övéknek és övéik által előállítotttnak ismerték volna.«⁴

Ezután behatóan foglalkozván Ammianus római írónak leírásával Constantinsnak hadjáratáról a isygesek

⁴ Hist. metrop. Colocens. Eccl. concinn. studio Steph. Katona. I. Colocae 1800. p. 38.

ellen, ekként fejezi ki nézetét: »Ezen elbeszélésből ismét az tűnik ki, hogy a rómaiak még ekkor sem terjesztették ki határaikat a inzygesekhez és így a bácsi sánczokat sem lehet rómaiaknak nevezni.«⁵

Másik oka a hibás elnevezésnek, hogy nálunk minden oly dolgot, melynek eredete ismeretlen s melynek hivatását nem értjük, azonnal a rómaiaknak ítéljük oda s ezen szokástól még kétségségesség esetén sem szeretünk tágitni. Hogy a Csörsz-árkot eddig még nem ajándékoztuk oda nekik, hanem csak most készülünk ebből is limes Dacicust felállítani, a névnek tulajdonítható, melyet a nép adván ama sáncznak, a műveltebbek nemzeti kegyeletből nem merték azt levenni róla. Pedig hát e sáncz a mint nem római, úgy közvetlenül nem is magyar, csak közvetve. A névből már sokan megkísérlék történetileg egész mesét találni ki róla. Ámde őscink még 1075. évben mit se tudtak a Csörsz árka névről s ezt bizonyítja az I. Géza királyunk által alapított »zazty« i apátság levele, melyben ennek birtokairól olvasható: »Melynek határa kezdődik N a d a s t y g u y-nál (= Nádasztőgaj) a királyi lovak karámjától (az oklevélben: ab area equorum Regis), honnan egyenes irányban Sceksov (= Szikszó) kikötőjén át megy a hosszú völgyig, ezen keresztül Sartuehez (= Sártővéhez), honnan annak kikötőjén át ugyanazon Saar (= Sár) fejéhez, — — — onnan az Egur (= Eger) patakhoz; innen Geru malmához, melytől ugyanazon Gerunak vizéhez és jön a víz kiönté-

⁵ Hist. metrop. Colocens. Eccl. concinn. studio Steph. Kationa. I. Colocae 1800. p. 42.

se s hely é h e z. Innen a bessenyök kútjához — — —
 innen a nagy árokhoz (ad magnum fossatum),
 mely Aruksczegujig (= Árokszegély) terjed,
 tart a kis Egnrkönyökéig és az Aruk
 szegletéig; innen pedig a fent említett ló-karám-
 hoz.* Bizonyos, hogy a most leírt határ a Tisza melletti.
 Szikszó iránt ment az Eger patak Maklárnál kiszakadó
 ágának (mely tehát I. Géza idejében Sár-nak hivatott)
 torkolatához (Sártőhöz*), melynél fekszik Eger-Farmos.
 Az Eger patak mentén volt Gerő malma külön csator-
 nán. A kis Eger nem más, mint a mai Dormándnál levő
 víz, melylyel a Csörsz-árk könyököt
 képez. Nincs tehát kétség benne, hogy az Árpádtól
 származó királyaink idejében a Csörsz-árka név még
 nem volt ismeretes, hanem újabb keletű őseink egy-
 szerűen csak ároknak vagy nagy ároknak
 hitták. Az említett Aruksczeguj név alatt érthető a mai
 Ároktő, hol a Csörsz-árka kezdődik a Tisza felől. Ha-
 sonlóan ki lehet mutatni, hogy a bácskai sánczokra
 ráragasztott római sáncz nevet őseink nem ismer-
 ték, pedig annak eredetéről többet tudhattak volna.
 Ugyanis IV. Béla 1237. évben Gertrud gyilkosa Petur
 bánnak elkobzott javait bejáratván, Pétervárad átellené-
 ben fekvő Perben helységről mondatik, hogy túl a Dunán
 van az udvarnokok helysége, *kik az árkon túl
 tartózkodnak.*⁷ Itt tehát a Péterváradtól a Tisza-Föld-

* Árpádk. Új Okm. tár I. köt. 24. lap.

* Innen a szaty hibás írás lesz szatty helyett s ama
 apátság sártői lehetett. Helye volt pedig a mai Eger-Farmos
 táján.

* Fejér Gy. Cod. Dipl. IV. 1, pag. 68

várig menő sáncz van említve. Továbbá 1339. évben a Duna melletti Apatin feletti Földvárnál Ipoltlaka nevű helyről mondatik, hogy határa »folytatódik keletnek a nagy árkokhoz.« Itt tehát az Apatin felett a Duna kiöntéses helyétől kezdődő a Temerrinnél ugyancsak Tisza-Földvárnak elvonuló másik bácskai sáncz van említve s az oklevél itt se tud római sáncz névről, pedig régi okleveleink az elnevezések megtartásában igen lelkiismeretesek.

Mindezek szerint a magyarországi sánczok római eredetére történelmi kútfők nyomán következtetéseket vonni nem lehet; mert ellenkezőleg éppen azokból meríthetők az adatok, melyek a római eredetet igen kétszáz teszik. Limes dacicust keresni bennök, kútfők nyomán, ismét nem lehet; mert ha Constantius idejéig a rómaiak azokról mit se tudnak, azután még kevésbé épültek, mert mint hivatkoztam, már Aurelián császár a dáciai gyarmatokat kivitte Moesiába s így oly szabályos és határozott határvonalra, a Tisza, Maros síkjai fölől, a rómaiaknak semmi szükségük sem volt.

17. — A másik kérdést illetőleg: léteztek-e már a rómaiak idejében folyóink nagyobb szigetei? erre már mások is feleltek előttem. »Pannoniának Duna szigeteiről semmi bizonyost se tud a régiség; de ismeretes előtte Segestica szigete a Szávában« s ezen kívül Plinius említ még Metubarris nevű szigetet.²

A Száva említett szigetét nemcsak a régi írók említik, hanem az feltüntetve van az itineráriákon is, mint

² Fejér Gy. Cod. Dipl. VIII. 5., pag. 271.

² Felső-magyarországi Minerva 1825. évi f. II. fűz. 63. l.

a Duna nagy szigetjeinek nyomát úgy azokon, mint a rómaiak tetteivel foglalkozó íróknál hiába keressük. A Segestica sziget létezése Straboból is kitűnik, de a Duna nagy szigetjeiről hallgat, valamint Plinius, ki Noricumról hosszabban ír, így ezt ismerte, vagy legalább jó értesülésekből írt; és a vele szomszédos Csallóközről mégis szintén hallgat. Ha ezen írók nem említik, tudniuk kellene a császárok viselt dolgaival foglalkozóknak, jelesen Dio Cassiusnak, ki mint Felső Pannonia praefektje csak ismerhette volna az ezzel határos nagy szigetet, és hogy ő is hallgat, ennek egyszerű oka: mert akkor még nem létezett. Marcus Antoninusról fel van jegyezve, hogy a Duna bal partján lakó barbarok beütéseiért, Kr. u. 161. évben, elégtételt vevén, a velük kötött békében őket a Dunától távolabbra parancsolja; de az nincs feljegyezve, hogy a több mértföld széles szigetekről is őket kitiltotta, holott, ha ezek léteznek akkor, azt elmulasztania, emberi felfogás szerint, nem lett volna szabad.

Ha a nagyobb szigetek, minő a Csallóköz, Szendrei, Csepel stb. a rómaiak idejében valóban léteznek, azokat figyelembe kell vala venniök már vízi törvényeik szerint is, még inkább védelmi tekintetekből; mert ha várat tudtak építeni a Száva szigetére, az még szűkebb volt a Dunánál. Ha Flexum (Pozsony, mások szerint Mosony) vagy Brogetium (Szőnyénél) és Quadrata (Öttevényénél) már akkor sziget mellett feküsznek, sokkal jobban ki lettek volna téve a barbarok támadásainak. Nem képzelhető tehát, hogy ezen előnyt sem ezek észre nem veszik, sem a belőlök támadható hátrányokat a rómaiak fel nem ismerik.

Hogy a Duna szigetjei akkor nem léteztek, a későbbi idők is szolgáltatnak bizonyítékot. A mai Szigetköz vagy Kis Csallóköz szigetnél két helységünk van Öttevény néven. Egyik a mosonyi Dunaág jobb partján, másik a szigetben (innen neve Sziget-Öttevény). Ezen helynév jelentésének kulcsát a győri káptalan 1237. évi oklevele adja kezünkbe. Említ ugyanis Öttevéynél egy régi utat, „mely Eethewen-nek mondatik.” Kétségkívül itt egy római útról van szó s így ama helységek neve innen ered. Az Árpádok utáni korban az öttevény szó U kezdő betűvel iratik, olvasva Ü. Így Lóbert Károlynak egy év nélküli levelében Purpachnál (Feketeváros) említett régi királyi útra nézve.¹⁰ Ez ismét nem volt más, mint Drusus római császárnak sabariai útja, melyet egyik királyunk kijavított s mint országút, királyinak neveztetett. Ép úgy, miként Slavo niában a Száva menti római utat Kálmán király helyreállította s ezért róla Kálmán király útja nevet kapott. Századokkal később a vármegyék javítottak ki római utakat. Az Öttevéynél menő bragetium, quadrata-carnuntumi ut a Duna kiöntési és a Fertő felől erre kinyúló, a maga helyén említett mocsár miatt töltésben épült s ezt őseink tősgyökeresen ötevénynek (öntvény) nevezték. Ezek szerint ha Sziget-Öttevéynél római út van be a szigetre: itt, ha létezett volna a mosonyi Dunaág, hídnak kell vala lenni s észszerűtlenség lett volna a rómaiaktól az utat bevinni a szigetre, mikor parti városaik azon kívül fekszenek.

¹⁰ Hójer Gy. Cod. Dipl. IV. 1, pag. 75.

¹¹ U. o. VIII. 3, pag. 131.

A budai küpartok építésénél a Császárfürdővel szemben egyik kotrógép épületi kőlapokat római felirással a római téglát emelt ki a Duna fenekéről. Azt lehetne itt mondani, hogy ezek csak véletlenül jutottak a Duna gyomrába. Talán behányták oda. Ámde ily kőlapokat már számos ízben szedtek ki a Duna fenekéről a érthetetlen vola, miért akadt kedve valakinek azokat a többi épületkövekkel együtt a parttól oly távol be a vízbe hányni? Itt tehát a régi Aquincum folytatása állott be a szigetekre. Ezt legújabban bizonyította Salamon Ferencz klasszikus irányú és felfogású történetírónk, kinek művelődéstörténelmünk már eddig oly sokat köszön. Bizonyította előtte Fényes Elek, midőn írja Ó Budáról: »Hogy ez híres és nagy kiterjedésű lehetett (t. i. a rómaiak idejében) onnan gondolhatni, mivel római épületek maradványait nem csak a városban bent, hanem a szántóföldeken, sőt még a Duna gyomrában is fedeztek fel; és így bizonyos, hogy a mostani Duna-szigetek csak későbbben támadtak s hogy Aquincumnak nagy részét a Duna temette el.«¹² Hasonló sors érte a Csepel-sziget aljánál Dunapentele táján álló Anamantia római várost. Itt is a Dunából római régiségek kerültek elő, »miből lehet következtetni, hogy a városnak egy részét hajdan a Duna hullámjai nyelték el.«¹³ Fentebb megemlítettem, hogy I. Justinian korára az Aldunánk Ostrovo szigetét Viminacium városnál Procopius nem említi; tehát ekkor még

¹² Fényes E. Magyarország a a hozzá kapcs. tartom. mostani állapotja. II. k. 406. lap.

¹³ U. o. I. köt. 92. lap.

nem létezett. Ellenben Mauritius császár korában már csaknem valamennyi byzanti írónál szerepel.

Mindezekből kitűnik, hogy Dunánk nagy szigetjei a rómaiak alatt még nem léteztek, ezért rólok a régi írók nem emlékezhetek. Most azon újabb kérdés merül fel: Vajjon maga a természet önnönmagától alkotta meg oly gyorsan ezen szigeteket?

Nem lehet kétségbe vonni, hogy földünk felszínét nagy részben a víz alakította át, de ily munkára nem rövid évek, hanem ezredévek kellenek. Valamint a nemzetek életében évszázadok kellenek ahhoz, hogy a műveltség egy bizonyos fokáig eljussanak és mintegy hivatászerű helyet foglaljanak el a népek között: akként egy folyóvíznél, mint ezt a geológiai vizsgáldások értésül adják, hogy maguknak egy kiképzett és meglehetősen megállapodott medret alkossanak, több ezer éven át folytatott munka szükséges. A víz egészen magára bagyva, mint az később hazánk vízépítkezési történetéből is eléggé kiderül, nem képes, sőt általában természete ellen van, hogy folyásában emberi kezek közreműködése nélkül nagy szigeteket alkosson. Medrének munkálása alatt a magával hozott vagy kimosott hordalékokból, mint munkaanyagból zátonyokat rak, ismét elmos; partját megtámadva, magának helyet készít, kanyarokat váj s ezt is hosszú idők alatt és itt is legtöbbször emberi kéz vagy emberi művelet hat közre, mely őt segíti avagy kényszeríti régi medrét újabbal felcserélni, amabba csak felesleges tömegjét öntvén ki még olykor-olykor. A folyóviz irányt gyorsan csak úgy cserél s új medret gyorsan csak úgy foglal el, ha az ember teremtménye eszével közbe lép s a természet ellen is daczolni tudó hatalmával a

folyókat saját céljainak eszközévé rendelt. A Dunáról ismeretes, hogy az ár-tömegjében úsztatott jég segítségével, mint másik munkaszükségletével, medrét észrevehetőleg átalakítja s az emberi művekben és emberi kultúrában nagy pusztításokat tesz. Megjegyezte ezt már egy régi író is róla. »A Duna nemcsak hegytöveket és hegyfalakat rontogat, hanem magukat a hegygerinceket bántalmazza, magába ontva lemosott lejtőket, leomlott sziklákat és nagy hegyvidékek kinyújtványait, melyek megszűntek száraz helyek lenni.«¹⁴ Ezen szavakkal összes, és időktől beállott és folytatott működése jellemezhető; mert például Aldunánk, hogy keresztül vágja magát, hegyeket, sziklákat tört keresztül és mosott le, de ez nem néhány év, hanem több ezer esztendő alatt ment végbe. Szóval a folyamképződés a mi nagy szigetjeink oly gyors keletkezését megfejtethetlenné teszi; azért kellett emberi kezeknek közrehatni, hogy megalakuljanak.

6. Az avarok műveltségi állapotáról s némely víz-műveleiről.

18. — Ezen érdekes korszak tárgyalásánál egy pár megjegyzést kell előrebecsátanom. Az avarok fejedelmét a byzanti írók általában *chagan*-nak nevezik. Ritkán fordul elő náluk a *chan* név, míg a nyugoti íróknál sűrűbben; az első szót pedig ezek kapkánra fordítik. Támaszkodva a később közlöttekre, én ezen szót *csákán* és *csán*-nak ejtem ki. Továbbá ezután a

¹⁴ L. Ann. Senecae Nat. Quacst. lib III., cap. 27.

bolgár elnevezés helyébe bolyárt állítok és pedig azért, mert ma is van Pestvármegyében Bolyár nevű pusztánk, mely kétségkívül a régi bolyár telepekről tartotta fenn nevét. Azonkívül egyik sárosvármegyei helységünket a tótok Boigarownak, de az ottani magyar lakosság Bolyárnak nevezik. Ezeknél fogva a szlávos bolgár helyébe a magyarosabb kiejtésű bolyár szó használata jogosult. * —

Byzanti írókra támaszkodva, fentebb megemlítettem, hogy az avarok Ázsiából a magyarok közvetlen szomszédságából mindjárt Attila fainak bukása után kezdtek költözködni. Ezen költözködésekben valószínűleg a Fekete-tenger mellékén, a hunnok kivándorlása után visszamaradt zabeir hunnokat kezdték szorítani, miért ezek Zabergán (szerintem z a b e i r c h á n less) vezér alatt összeszedvén magukat, I. Justinian alatt nagy lovascsapattal a keleti császárságba betörték, s pedig a byzanti író szerint Mysián és Scythián keresztül. Itt három külön seregre oszlanak. Az egyik a Chersonesusba, másik a császárság belsejébe Epirusba ront, a harmadik sereget pedig maga Zabergán Byzant alá vezeti s ezt ostrom alá fogja. A város a legnagyobb szorultságba jut s a nép az ősz Belizárt állítja a védők élére, kinek sikerül az ellenséget elvonulásra bírni, bármely nyíra fegyverrel, mint inkább az I. Justinian által fizetett aranyakkal. A távozókat Belizár üldözni kezdi, de azok hátra lött nyilaikkal megállítják őt, miért visszafordul és

* A szegedvidéki magyar a délnagyarországi bolgárt bogár, bugár szóval nevezi, ha levetődik hozzájuk. A Maros feletti magyar pedig a hallott „bolgár”-t mindjárt bojárra módosítja.

Byzantban a nép nagy hálával s dicsőenkekkel ünnepli, mint a város megmentőjét. Ez alatt a Chersonesusba ment sereg megakad a nagy falnál s hogy a várost bevehessék, ostromló gépek híjában, elhatározzák a víz felől megtámadni. Hevenyében kák a és nádból gyékényeket fonnak, ezeket vízhatlanul összeszajtolva, három darabot egyesítenek, ebből ladikot készítenek s aztán három-három ladikot egymáshoz ragasztva, 150 könnyű hajót állítanak elő. Minderről a byzantiak kémek útján előre értesülve, erős hajóhaddal Cherson alá eveznek s midőn az ellenség a maga könnyű hajóin vízre cserzkedik, ezeket megtámadják és átfurva a hajók vékony oldalait, azokat elsüllyeszti. Ekként az ostrom meghiusulván, Zaberbán, ki Byzant alól, egészen az Isthmusig kalandozó, második seregéhez ment, magához vonja a chersonesusi hadat is s a görög birtokokban kezd gazdálkodni s azokból ki nem mozdult, míg a császár nagy váltságdíjat nem fizet. A nép ezen békét gyalázatosnak tartván, az utrigurokat ingerli fel ama cutrigurok ellen. Justinian Sandilchus utrigur fejedelemből követet küld levéllel melyben szövetségre hívja fel s a visszatérő cutrigurok megtámadására biztatja. Sandilchus erre ráállván, seregével neki indul s legelőbb is az ellenség városokat szállja meg, a meglepett lakókat elűzi és asszonyokból, gyermekekből nagy csapat foglyot vitt magával. Ezután az Isteren átkelő cutrigurokra esik s ezeket kifosztja. Ámde a megmenekültek összeszedik magukat, az utrigurok ellen ők lépnek fel támadóul és annyira összetörik őket, hogy a megmaradtak elvesztik

nevöket s mások uralma alá kerülnek.¹ Innen az tűnik ki, hogy ezen kalandban avarok is vehettek részt, mit maga az író sejtet, mert előzőleg rólok beszél s említi, hogy Zabergán külön seregében hunnok és cutrigurok voltak. Továbbá ezen cutrigurok a Bosporus felett lakó zichek (vagy zeechek) lehettek; Sandilchus utrigur népe pedig a Meotis mocsár és a Borysthencs közt lakott s a megmaradtak valószínűleg az avarok alá kerültek, kik ekkor a Meotis tón túl állottak. Ama zicheket egy másik író u n n o k n a k nevezi s megemlíti, hogy 520. évben Gordas nevű fejedelmök Byzantban kereszténynyé lett s vele a c s á s z á r k e r e s k e d e l m i e g y e z s é g r e l é p e t t. Azonban, amint hazatért, népe megölte s helyébe M u a g e r nevűt választott vezérül.² Midőn az avarok a Meotis tó mellől tovább költöztek, a bolyárokat kezdték szorítani, mert ezek 531. évben betörték Mysiába és a Bosporus feletti Scythiába. A betörőket Akum nevű kikeresztelkedett s görög szolgálatba állott hunn vezér kiűzi; de nem sokára őt a bolyárok elfogják és megölik.³

Itt egy kissé meg kell állapodnunk. Az eddigiekből a byzanti írók kétségtelenné teszik, hogy a Fekete tenger mellékén a hunnok után visszamaradt cutrigur szittyák v á r o s o k b a n l a k t a k, t o v á b b á k e r e s k e d é s s e l f o g l a l k o z t a k s a z í r ó t a l á l é k o n y s á g u k n a k e g y e l é g g é é r t h e t ő b i z o n y í t v á n y á t j e g y e z t e f e l. Azért az sem vad, sem nomád nép nem volt, hanem a békés foglalkozások útján fejlődő nemzet. Továbbá a

¹ Agathiae Hist. lib. V Bonni kiadás pars III. pag. 219—334.

² Theophanis Chronogr. U. a. kiadás vol. I. pag. 269

³ U. o. pag. 338.

bolyárok az avarokra nézve már ekkor épp úgy viselték magukat, mint később a mőgőjük került őseink iránt. A zeecheket Bosporus feletti hazájukból szorongatni kezdtek s ezek elhagyván az ősi földet, csatlakoztak az avarokhoz és velük együtt mentek új hazát keresni. Az elhagyott részekbe a bolyárok ültek be, mert a bíboros író szerint ama részeken, vagy mint ő nevezi: *Zeechiában* és *Dersenesben* később kazarok voltak.⁴ Ezen kazarok pedig az avarok után kerültek oda, 671. évben elűzván a bolyárokat, kik ekkor költöztek ki a Prúth mellől Mysiába az Ister mellékére.⁵ Procopius is említi, hogy Sandilchus utrigur vezér viszálykodott a cutrigurokkal s ezek egy csapatja az Ister mellé Thrácziaiba telepedett le (*De bello gothico* lib. IV. 27). Mivel később ezeknek nyoma vész, az avarokhoz csatlakozásuk valószínű.

Az avarok Byzant előtt először 550. évben jelennek meg. Teophanes szerint hajukat befont üstökre viselték, öltözetük különben, — teszi hozzá — a hunnokéhoz hasonló. Ugyanígy festi le őket Agathias. Szerinte hajukat, a turkokkal együtt, a frankokhoz hasonlóan csüt sőrénnyben viselték. Igen jellemző, a mit utána tesz: »de különféle szappanokat használnak és szorgosan tisztogatják.« A meghódítottakat lenyirják s ezeknek hajukat megnöveszteni nem szabad. I. Justin császár csak terhes adó fizetése mellett bír tőlük szabadulni. A következő évben szlávokkal együtt a Duna jobb part-

⁴ Const. Porphyrog. *De administr. imp.* c. 53. Bonni kiad. vol. III. pag. 289.

⁵ Theophanes előbbi idéz. munkája 547. lap.

ján Thrácziaába költöznek, de innen ismét visszatérnek a bal oldalra, mintán az Isterre küldött byzanti hajóhaddal kiegyeznek.* Innen az következik, hogy az avarok a Meotis tó tájáról tovább költözvén nyugotnak, a már szintén mozgásba jött bolyárokat északra kikerülik s a mai Moldován keresztül, felszedve az itteni szlávok egy részét, levonulnak a keleti császárság birtokaiba s I. Justint adófizetőjükké tették. (Hogy Mysiában is szláv faj lakott ez idő szerint, azt több byzanti író erősíti. Nevezetesen Procopius. Szerinte az itteni sclavinok az utasokra leselkedő rablók voltak. (De aedificiis lib. IV. 7.) Nicephorus Constantinopolitanus pedig Theophanessal egyetértőleg állítja, hogy a bolyárok Mysiát elfoglalván 671-ben, az ottani szlávokat leigázták.) Az 556. évben már Dáciából pusztíthatják a Duna mellékét, mert a császár Tiberius vezérét küldi ellenük. Ez nem bírja őket feltartóztatni, mert midőn 571-ben a trónra jutott, az avarok a mai délmagyarországi részekből s a Duna-Tisza szegletből, felszorítván az ott lakó gepidákat, Sirminmot elfoglalni törekszenek. Ezekből kétségtelen, hogy az avarok Dácián keresztül s a régi Moesiánál Aldunánkon át hatoltak be hazánk síkjaira, hol előttük a gepidák tanyáztak.

Ez időben az avarok csákánja Baján volt és 575-ben Sirmium ellen intézett hadjáratáról egyik byzanti író a következő felette érdekes dolgokat jegyzé fel. Megszegvén a Tiberiussal kötött békét minden sereggel felkerekedvén a Száva folyóhoz, Sirmium város (ezt csellel bevenni törekedék) és Singedo közt tá-

* Theophanes eml. kiadásban 359. 360. lap.

bort készítvén, a folyónak áthidalását kezdé meg. Midőn pedig tartana tőle, hogy a rómaiak akadályoznák, mert ezeknek a folyami hajókban sok jártaságuk és tudományuk vala Felső-Pannoniában sok teherhordó és nehéz hajót gyűjtött össze az Isteren, melyekből a mennyire elérhető volt, nemcsak szerkezetre, hanem nagyságra nézve akkora hajókat készíttetett, hogy a háborúra alkalmasak legyenek és azokat fegyveresekkel s oly evezőkkel látta el, melyek barbár módra zajos ütésekkel csapdossák a vizet. Ekként hajóhadát nagy lármával vontatván a folyón, az avar seregekkel és gyalogosokkal a szirmiai szigeten keresztül vette útját és a Szávához érkezik.*

Ezen feljegyzésből több dolog következik. Az avarok nemcsak a folyami hajózást, hanem a hajók készítését is értették; mert ime, az összegyűjtött hajókat átalakítják s egészen külön szerkezetű evezőkkel látják el. Továbbá áthidalnak egy nagy folyót s ezzel oly műveletet hajtanak végre, minőhöz szellemileg alacsony fokú nép nem ért s minővel valóban barbár népnél ma sem találkozunk. Ezen tény a nyugoti íróknak nagy szegyet üt fejökbe s hogy az avarokat tovább gyalázhassák, őket vad hordának címezhessék, ráfogják: hogy az avarok azt görög építőmesterekkel készíttették. Feltevé, hogy ezen állításuk igaz lenne, ama híd építése

* Menandri Protectoris Excerpta legat. Barbar. ad Romanos. Bonni kiadás pars I., c. 30. pag. 322.

műveltségi tekintetekből még mindig igen fontos adat az avarok mellett. Mert ha valamely nép odáig jutott, hogy a nála még nem gyakorlott szakokban idegen mestereket alkalmaz, ezzel már haladási törekvésének bizonyítványát adja. A németek legelső vasutait francziák készítették, mert maguk a németek közül akkor még arra való szakember nem került ki. És ezen tényből ki következtethetné azt, hogy a németek a francziákhoz képest akkor még bárdolatlanok voltak? Józanul senki. Azért ugyanezen igazságos mértéket az avarokkal szemben is kell alkalmaznunk. De az idézett író maga bizonyítja, hogy Baján a szávai hidat nem görögökkel, hanem tisztán a maga avar népével készítette. Végre ama feljegyzés világosan értésül adja, hogy mielőtt Baján Sirmium ellen indult, az avarokkal hazánk legdélibb részein tanyázott. Míg hajóhada elkészült, a Duna-Tisza szögletben várt, (ott hol a rómaiaknak elkeresztelt sáncok vannak) a gepidák közvetetlen szomszédságában. Midőn hajóhada elkészült, a Szerémségbe vette útját, vagyis a Dunán át kellett kelnie és ott állást foglalt Sirmium és Singedo közt. Az előbbiről már bizonyos, hogy a mai Mitrovitz táján feküdt. Az utóbbi várost (Singedunumnak nevezik általában az írók) Katancsich és mások Belgrádhhoz helyezik. De Menander szerint az szemben a mai Zimonynál is feküldhetett. Azaz I. Justinian ezen várat a régi Taurunum helyére építette. Hogy a dolog így van, azt alább másik íróval mutatjuk ki.

Midőn Sethus singedunumi praefekt látta, hogy az avarok a Szávára hidat építenek, kérdést intézett Baján-

hoz annak czélja iránt, mire ez, Menander szerint, a Száván túl a szlávok ellen viselendő hadjáratát adta okul. Ekkor Sethus sietve futárokat küld Byzantba, kik Tiberiust értesítenék. Míg ezek oda jártak, Baján folytatta a hidépítést s a z e g é s z a v a r s e r e g e t a m u n k á h o z á l l í t v á n, a S z á v a f e l e t t i h i d a t b e f e j e z t e.* Ime tehát a csán nem görög építő-mesterekkel, hanem saját népével készítteté a hidat. Ez után vissza kell utasítanunk a nyugoti írók ferdítéseit s az avarok gyalázását, mert eme ténynyel bebizonyították, hogy szellemileg is akkoron magasabb fokon állottak s csak így lehettek képesek fél Európa felett parancsolni.

Megérkezvén Tiberius osászárnak követei, ezek Bajánt már a Száva jobb partján Sirmiumon túl találták, miután Sirmium körülzárolására külön sereget hagyott hátra. Magával vitt seregét oly hajókon szállíttatta át, melyek két orral voltak építve; azaz mindkét végükön hegyesek valának.* Ezzel az avarok hajóépítési ügyességének másik bizonyítékát szolgáltatja a byzanti író. Mert ők a folyón keresztbe át- és visszahajózásnál alkalmasabbnak találták az oly két orrú hajókat, melyekkel nem kellett a visszatérésnél fordulót tenni, mint a byzanti módra készült, hátul lapos hajókkal. Midőn Tiberius követei szintén kérdést intéztek a szávai híd építése iránt, Baján, nemzetének szokása szerint, égnék emelt karddal csaküdött meg, hogy azt nem gonosz szándékból készítteté. Mivel azon-

* Menandri Proceptoris Excerpta legat. Barbar. ad Romanos. Bonni kiadás pars I. pag. 322.

* U. o. 405. lapon.

ban nem sokára Dalmáciát is elfoglalta a byzanti császár ellenkezése s a szlávok minden erőlködése mellett, a nyugoti írók azon ráfogást találták ki a csán esküjére: hogy ez hamis volt, mert annak mondásakor már gonosz terveket forralt agyában s csak a görögöket akarta áztatni. Miután az avarok Sirmiumot a várbeliek szabad elköltözködésének feltétele mellett kézre kerítették, Mauritius császártól, ki Tiberiust követte, az adó felemelését kérték, mit ez megtagadván, Singedunumot is bevettek s betörték Thrácfiába, hol a Byzantot védő nagy köfalig kalandoztak. A következő 576. évben ismét ott jártak s mint Theophanes említi, velök szlávok is voltak. Ezeket tehát vagy Dáciiából vagy Mysiából kellett felszedniök. Nemsokára Mysián keresztül a bolyároktól szorított szlávokból sokan az Isteren át vándorolni készülnek. Ezekkel úgy a görögöknek, mint az avaroknak bajok meggyult. Mauritius 585-ben Priscus vezérét küldi az avarok ellen, hogy egyszersmind a szlávok költözését Thrácfiába gátolja. A görög vezér az Aldunának a régi Felső Moesiával határos darabján foglalt állást, hol az avarok átkelési útjába helyezkedvén, innen a szlávokat is figyelemmel kísérhette. Az avar csán, hogy útjából eltávolítsa, sereget hoz ellene. Priscus erre átkel a Dunán és Singedunumnál a bolyárokat elűzi, a várost elpusztítja. Majd 590. évben a várat újra felépíti s abba görög őrséget helyez.¹⁰

Ebből az derül ki, hogy miként előbb szó volt róla, Singedunum nem a mai Belgrád, hanem a tulsó

¹⁰ Theoph. Chronogr. B. uni kiad. vol. I. pag. 426.

oldalon Zimonymúl épült, mert másként Priscusnak nem kellett volna átmennie a Dunán annak visszafoglalására. Továbbá az író itt hazánk déli részein bolyárokról beszél. Fentebb Theophanesből és Nicephorusból hivatkoztam, hogy a bolyárok Volga melléki hazájokból egy törzsekkel Pannoniába költöztek. A Priscus által az Aldunánknál elűzött bolyárok azért csak ezek utódjai lehetnek s nem a Prúth mellőliekből kerültek ki; mert ezek amaz időben még mindig ott laktak s csak 671. évben foglalták el Mysiát (a mai Oláhországot), leigázván az itteni szlávokat.

Ugy látszik Priscus csak igen rövid ideig tarthatta meg Singedunumot, mert az avar csákán 591-ben Dalmáciát birtokába hajtja és 592. évben a görög vezér újra ama város ellen készül. Erre az avar csán magát megboszulandó, nem megy egyenesen Priscus elé, hanem kitérve, Mysiába rontott s a Fekete tenger felől az Ister deltájánál álló Tomosia régi szittyia várost veszi ostrom alá. Priscus ott hagyja Singedunumot s felkeresi a csán seregét. Azonban hada nagy nélkülözéseket szenved, s éhségtől is gyötörtetve, Priscus nem bizik saját katonáiban és a csánnal alkudozásokba ereszkedik. A két tábor a legbarátságosabban érintkezik egymással, a csán eleséget ad az éhező görög katonáknak; Priscus viszont déli gyümölcsöket s fűszereket ajándékoz neki. Mauritius most Commentiolus nevű vezérét küldi Priscus segítségére, de az megrémülve tér vissza s a byzantiak közt oly félelmet terjeszt, hogy már Kis-Ázsiába futni készülnek. Miért a császár 592. évben békét köt az avarokkal, melyben nekik az adót felemeli és közös határvonalul az Ister tűzetik ki oly feltétellel,

hogy ezen az avarok s görögök átkelhessenek, ha a szlávok ellen a kárnak hadakozni.¹¹ Az alkudozások ideje alatt, Theophanes szerint, Priscus és Commentiolus görög seregekkel újra Singedunumhoz mennek, míg Theophilactus Simocatta elbeszéléséből az tűnik ki, hogy inkább Vimnaciunhoz a Duna-szigetéhez (a mai Osztrovo), melyen már előbb átkelt az avarok ellen a Gudum alvezére által hozott hajókon.¹² Ugyancsak ő szerinte ezen háború alatt az avar telepeken pestis ütött ki, mi gondolkozóba ejtette a csákánt s népével tanácsot tartva, Bacolabrus mágusa azt ajánlá, küldeneket követeket a persák szomszédságában lakó turkokhoz.¹³ A pestisben állítása szerint az avar csákán is hét fiát veszítette el. —

Fentebb előadatott, hogy Procopius a vimnaciumi Duna-szigetről I. Justinian idejében semmit se tud s most az már szerepel, pedig mint avar átjáró hely a mai Délmagyarországból; és miként azonnal említve lesz, ezen átjárót Priscus elfoglalni törekszik.

Az 592. évben kötött béke csakhamar felbomolván, az avar csán Vimnaciunnál átkel a Dunán s az átjáró védelmére őrdöket hagy négy fiával. Erre Priscus és Commentiolus Vimnaciunhoz mennek, az avar őrseget elűzik és átkelven a Duna bal partjára, a csán négy fiát megverik. — Codrenus szerint ezek a Duna mocsaraiban elvesztek. — A

¹¹ Theophilacti Simocattae Hist. Bonni kiadás pag. 299.

¹² U. o. pag. 288.

¹³ U. o. pag. 47.

győzelmet kizsákmánylandó, Priscus behatol az avar helyekre, ezeket, mivel a nép éppen ünnepléssel volt elfoglalva, kikémli. Majd átkel a Tissuson a gepidák falvaiba.¹⁴

Ezen feljegyzés szerint az avarok a mai Délmagyarországból a rómainak nevezett sáncz Alibunárig terjedő darabján belül az alibunári s illanicsai mocsárok és a Temes folyón alul laktak; ezen túl pedig már gepida falvak állottak. Mivel hazai íróink a Tissus alatt a Tiszát értik, szerintök ezen kelt át Priscus. Ámde Theophanes szerint a görögök Viminacium felől hatoltak be így a Temest kell értenünk. Azonban amúgy is bizonyos, hogy a Tisza bal partján a mai Torontálvármegye felső részén az avarok felett gepidák laktak. Továbbá bizonyos, hogy a Duna Pancsova felőli vidéke ezen időben is mocsáros volt s végre a mai Ostrovo Duna szigeten az avarok őrséget tartottak.

A csán meghallván a honn maradtak veszedelmét, sietve visszatér, de Priscus és Commentiolus a viminaciumi átjárót elfoglalván előle, őt magát is megverik. Ezen győzelem után Commentiolus megvágja Priscustól, a régi Traján úton akar Byzantba utazni, de mint már más helyen említettem, nem kap kalauzt, a ki neki azt megmutatná. Hogy az avar csán visszafizethesse a kölcsönt, úgy látszik, Dácia és Mysia felől toborzott magának segédseregeket, mert 594. évben a Vaskapunál Apsech (némely írónál Apsich) vezér gyűjti össze a népet, mialatt maga az avar csán Byzant ellen megy. Ezt a görögök megtudva, az Isteren hajókon jönnek fel,

¹⁴ Theoph. Chron. Bonni kiad. 435. lap.

de őket a csán parancsára Apsech feltartóztatja s ő maga tovább nyomul. Hadjáratának vége a görögöktől újabb engesztelő adó lett. Mauritius, erőszakos halála után, Phocas, ezt Heraclius váltja fel, ki 611. évben az avarokkal békét kötött. Ez 619. évben újra felbomlott s az avarok egész Byzantig kalandoznak. Heraclius személyesen ment ellenök, de a Balkán hegység szorosaiiban seregét tönkre teszik s ő maga, levette bíboros köntösét, álruhában menekül és az avarok 200,000-nél több fogollyal hazatérnek. 626. évben (némely írók szerint 625, mások szerint 623-ban) a csán Byzant előtt áll s ezt ostromolja. Hogy az avar nép nem vad horda, hanem korához képest értelemre nézve Európában az elsők közé illő, azt maga ezen ostrom is bizonyítja. Ugyanis a város alatt a száraz földön seregének biztosítására ostromárkot készítettett a csán s a tenger felől hajókon faltörő gépeket, tornyokat állított és hogy a rajtok levők a byzantiaiak ellen védve legyenek, a hajókat földéllal látta el. Ezeken kívül apróbb hajókra bolyárokat és szlávokat rakott, kik Ammianus szerint »éjjel-nappal eviczkeltek hajóikkal, talpaikkal és kivájt fatörzseikkel, melyeket csapatosan raktak össze.« A byzanti írók szerint ezen ostromra Chosroes persa fejedelem ösztönözte az avarokat s ezek segélyére a Bosporus tulsó partjára már sereget is állított. Azonban az avar csánhoz átjött persa követeket a görögök visszatértökben elfogták s őket lenyakazván, fejüket álnokul az avar táborba csempészték, hogy a persák azt higgyék, az avar csán ölette le őket. Ezen ravaszság használt, mert a persák felbontották a szövetséget. Ezután a hosszan tartó ostrom is, miután a görö-

göknök sikerült az avar hajós sereget megverni, abba hagyatott a csán által, ki haza tért.¹⁵

Ezen idő után következett a bolyárok vándorlása, kik Mysiát elfoglalván, az avarok és görögök közé létskelték magukat. Azonkívül az avarok otthon is el voltak foglalva a gepidákkal. Ezeket, a Pannoniában lakó longobárdokkal szövetekezve, a Duna, Tisza síkjairól elhurczolkodni kényszeríték s ekként jutott uralmuk alá a magyar Alföld, kiterjesztve addig csak az Aldunánál elfoglalt csekély birtokukat, melyhez a Szerémség tartozott. Majd a longobardok kiköltözése után Pannoniát is elfoglalván, Alsó-Ausztriában az Enis folyóig hatoltak, a németekkel, de különösen a bajorokkal jöven érintkezésbe. A byzanti birtokokban 763. évben tűnnek fel utoljára T e l e s i s nevű csánjokkal. A mysiai bolyárok ekkor pártoskodván, Xeras fejedelmöket megölték s egy csapatjuk az avarokhoz szegődött. De ezeket a görögök megverik, mit hallván a többi bolyárok, kibékülnek egymással és S a b i n u s vezéröket fejedelmül megválasztván, ez a görögökkel szövetséget kötött, söt seregeket adott azoknak U m a r nevű vezérrel, ki helyébe a görögök T o c t u s t választják, Baján testvérét.¹⁶ Ettől kezdve, jóllehet már előbb sem viselték magukat barátságosan, a bolyárok határozott ellenségeivé válnak az avaroknak. Még inkább, midőn Theophil Mihály alatt B o g o r fejedelmökkal keresztény hitre térvén, nemcsak

¹⁵ Chron. Pascale. Bonni kiad. vol. I., pag. 719—726. V. ö. Niceph. Constantinop. De rebus post Mauricium gest. U. a. kiad. pag. 14—20, 113.

¹⁶ Ugyancsak Nicephorosnál pag. 77.

Mysióban erősítik meg őket a görögök, hanem kapják a Vaskapu feletti régi Felső Moesiát az Alduna mellett, melyet ők Zagoriának hittak. Ekként délről is határosak lettek az avarokkal, kik ellen mintegy a byzanti birodalom határőr-ségét képezték. Régi országukat a Pruth és Borysthenez közt őseink foglalták el s a 9. században innen jutottak ők is viszálykodásokba velök.

19. — Az avarok hazánk birtokába jutván, itt nem csak háborúkkal voltak elfoglalva, hanem kereskedést indítanak és pedig egyik oldalon Dalmácia, másik oldalon Byzant felé. Ez volt oka a sirmiumi hid építésének. Mikor tehát Baján megesküdött Tiberius követei előtt, hogy azt nem gonosz szándékból készítteté, nem forgatott agyában ravasz gondolatokat, hanem népe jól telfogott érdekét. Mert különben mi készíttette volna a sziklas Dalmácia elfoglalására? A nyugoti írókat egy-némely hazai írónk is gyámolítván ráfogásaikban, oda dobják, hogy azon hid csak rabló kalandokra készült kényelmesátjáró volt. Hát az igaz, hogy rajta könnyebb volt átkelni, mint lovakon átszenni a Szávát, vagy hajókon járni, de úgy fogni fel a dolgot, kissé naiv. Mert hisz az avarok épp úgy félhettek, hogy azt a görögök ellenök használják fel. De kalandjaikra nem is itt, hanem az Aldunánál jártak, hol szintén készíttettek átjárót az Ostrovo szigetben. Nagy Károly 200 évvel később hidalta át a Rajnát Moguntiacumnál. Persze, ezen hídon mindenki elbámul s dicsőri érte fenkölt szellemét. Mikor pedig a rajta rabolni átjáró germánok ellen Ricolphus püspök felégeti, úgy hogy szálkái is alig maradnak Eginhartus ezerint, egy sereg kronikás pajgat a világ csodájának elhamvadásán. Építtette volna csak a szávai hidat nem

Baján az ő barbár avar népével, hanem valamely germán vezér, akkor a nyugati írók s velök némely hazni íróink máskéut beszélnének róla. Akkor már nem lenne az csak rablásra szánt átjáró, hanem a germán nagyság és műveltség dicső tanubizonyítéka. Hanem a germánok akkor ilyesmihez még nem értettek.

Már maguk a német írók kénytelenek bevallani, hogy az avarok kereskedéssel nagyban foglalkoztak. Egyik következőleg fejezi ki magát: »Ausztria legrégibb kereskedését avarok űzték, kik, — teszi hozzá, a németektől megszokott alaposzágal összezsavarva az eseményeket — miután a magyarok rabló hadjárataitól nyugton maradtak, békés foglalkozásoknak adták magukat.«¹⁷ Más helyen pedig azt mondja, hogy a Duna mentén Byzant felől ázsiai, különösen indiai árukkal kereskedtek; a mai Posen felől pedig a vendektől borostyánt és drágabőröket vettek.¹⁸ Az Ensig lakó avarokról s a velök éjszakról kereskedő vendeokról egy másik német író ekként nyilatkozik: »Mindkét félnomád néppel (itt már módosította a más helyeken avarokra használt vad horda czimet), melyekről ugyan nincs tudva, vajjon aktiv kereskedésök Konstantinápolyig terjedt-e avagy a görög kereskedő jött eléjük, a németek már a Hedsira előtt régen cserét folytattak. Mikor pedig Alexandria az arabsoktól feldulva romokban hevert, egész földrészünk indiai áruk szükségletében egyedül a Dunára volt utalva — — — Amit Trapezunt Ázsiából a Fekete

¹⁷ Schloessing: Handelsgeogr. Cultur- u. Industrie-Gesch. Berlin. S. 357.

¹⁸ U. o.

tengeren át küldött, amit nyers terményekben és gyártmányokban a keletrómai császárság maga előállított, Byzantból délnyugoti irányban a tengeren Itália és Franciaország parti városaitól, a Dunán fölfelé, összeköttetésben az avarok s bolyárokkal, a németektől és azután északra oroszoktól hordatott szét.¹⁹

Itt több észrevételt kell tennünk. A vendek ezen időben a Kárpátok felett laktak és a Jablonka szoroson át a Vágh völgyén kereskedtek az avarokkal. Ezek tehát Konstantinápoly felé nem közlekedhettek. Épp így nem a németek, mint az író oly nagyon kimutatni szeretné, mert ezek bevárhatták az Ennél az avar kereskedőt, avagy, miként mindjárt szó lesz róla, az avar kereskedő még tovább ment, be a frank birodalomba. A bolyárokról tudva van, hogy kereskedéssel szintén foglalkoztak; de a Duna völgyére csak a 7. század közepe felé kerülván, addig az erre menő kereskedésben a frank birodalom felé csak az avarok lehettek részesek és később, mikor a bolyárok Mysiába kerültek, csak avarokkal állhattak kereskedelmi összeköttetésben és a németeknek itt semmi közük sem lehetett. A 7. század vége felé, az ott lakó nyugoti turkok (a mai törökök) útján az arabok Trapezuntot is közre kerítették. A törökök Syria feletti első hazájokból már a Fekete tengerig kiterjeszkedtek ekkor az arabok védő szárnyai alatt, mi kitűnik Glycas byzanti íróból. Hogy az avarok Trapezunt felé összeköttetést szereztek maguknak, kitűnik Nicephorusnak egy feljegyzéséből. Szerinte 634. évben Cubrat, O r-

¹⁹ Der Gang des Welth etc. v. W. Kieselbach. Stuttgart 1860 Seite 37, 39.

kánnak consobrinnsa, megszakította összeköttetését az avar csánnal, a z ettől kapot népet elkergette; maga pedig Heracliusnak ajánl szövetséget és tőle patriciusi méltóságot kér.²⁰ E szerint az avar csánnak kereskedelme végett egyencs összeköttetése volt Kis-Ázsiában. Midőn itt az arabs uralom a 8. században erőre kapott, mely őscinknek (a keleti turkoknak) a Kaspi felé költözködésében is befolyással volt a fent közlöttek szerint, a keleti császárság elveszté syriai és armeniai birtokait. Ezért ott levő gyarmatainak maradványából szüreket és őrményeket Thrácziaába telepített le a császár, nekik külön várost építvén.²¹ Hogy ezek kereskedők voltak, nem szenved kétséget, mert a bolyárok ezen leteleptítésért megharagudtak s Terbel fejedelmők Mysiából berontott Thrácziaába. De a görögök az Isteren hajókon ellenők menvén és mysiai lakhelyeiket pusztítani kezdvén, a bolyárok haza takarodtak. Ekként az új telepítvényesek meg lettek oltalmazva, s aligha nem ezekből kerültek ki sokkal később a törökök elől Erdélybe települt őrmény kereskedőink és az u. n. czinczárók.

A frank birodalom felől az avarok egészen a Rajnáig jártak és a frankoktól bort, mézet, festőanyagokat és posztóneműket vásároltak.²² A régi frank reges-

²⁰ Nicephorus Constantinop. De rebus post Mauricium gestis. Bonni kiadás 27. lap.

²¹ U. o. 74. lapon.

²² Ezen kereskedésről mondja a többször idézett német író: „Das ist der Beginn der frühen wirthschaftlichen Blüthe in den rheinischen Niederungen, deren Betriebsamkeit die einsichtsvol-

táiban avar kereskedők említésével gyakran találkozunk és így magától értetlik, hogy ezek mindenkor úgy tekintendők, mint saját honi terményeknek vagy az azokért tulajdonukba vett idegen productumoknak kísérői.²³ Hogy az avarok a frankoktól, kik Európában a vasgyártásban tanítómesterek voltak, fegyvereket vásároltak, kitűnik N. Károly azon capitularejéből, melyben előírván az idegen avar és vend kereskedők útját, a frankoknak megtiltotta fegyvereket kivinni az avarokhoz.

Mindezekből eléggé kitűnik, hogy az avarok voltak alapítói a dunavölgyi nagy kereskedésnek. Gyanítható, hogy a rozsot is ők hozták be az Ensen túl levő európai részekbe, mert a 7. század előtt ismeretlen volt Európában. A többször idéztem német író ezt a szerbeknek tulajdonítja. De a szerbeknek ekkor még bírók sem volt a csak a 9. század közepe felé említettnek először a csehek éjszaki szomszédságában.

Végre valószínű, hogy az avarok alatt a Fehér-Kőrös felső mentén levő aranybányák műveltettek; mert itt Ruda és Kőrösbányától kezdve a római kolóniáknak nyoma szakad, ellenben barbár bányászt ábrázoló sírkövek Kőrösbánya felett, Karács nevű faluban, hol ma is ásnak aranyérczeket a románok, a múlt évben találtattak. Hogy az avarok alatt a bányaművelésnek meg kellett indulni, azt mutatja, hogy ősünk oly jól ismerték az ércztermő hegyeket a ezekhez korán kezdtek

len Grafen von Flandern — — — den glücklichsten Vorschub leisteten.« (Der Gang des Welth. etc. Seite 61.)

²³ U. o. Seite 205.

bányaművelőket telepíteni, oly időben, mikor pl. Németország felénk eső részeiben a bányászat alig volt ismeretes és őkünk után 100 évvel később telepítettek be az osztrák űrgrófok is flandrokat. Hogy az avarok alatt hazánkban megindult a nemes érczek termelése, azt elárulja Blanqui az ő politikai gazdaságtanában. Sajnos, hogy forrásait, honnan állítását meríti, fel nem jegyezte. Ő ugyanis a N. Károly utáni szegénység és hanyatlás okait sürkészhén, ezen érdekes vallomásra jut: »M o n t n e m h a l l a n i t ő b b é A u s z t r i a , M a g y a r o r s z á g , C s e h o r s z á g é s T y r o l o l y g a z d a g é s b ő v e n f i z e t ő b á n y á i r ó l ; a z á l l a m o k u r a l k o d ő i t e r m e s z t m é n y e k b e n s z e d i k b e a z a d ó t v a s a l l j a i k t ó l . « É s e r r e s a j á t s á g o s c s z m e f o r d u l a t t a l e z e n p a n g á s o k o k á t a m a g y a r o k b e k ö l t ő z é s é n e k t u l a j d o n í t j a . M i v e l N . K á r o l y i d e j é b e n , d e m o n d h a t j u k m é g a z o n t ű l i s d a r a b i g , a v a r o k u r a l k o d t a k h a z á n k b a n , a B l a n q u i e m l í t t e t t e b á n y a m ű v e l é s t c s a k a v a r o k ű z h e t t é k . L e h e t s é g e s , h o g y a g e p i d á k k e z d e t t é k m e g , d e e z e k N . K á r o l y i d e j é b e n m á r n e m l a k t a k h a z á n k b a n .

Ily tények után megfejthető mőst már, hogy az avarok nem rablásból szereztek roppant kincseiket, hanem — — — becsületes kereskedésből. Nem igaz tehát, hogy mindazon arany és ezüst, melyet N. Károly katonái innen zsákmányoltak, rablott kincsek valának. Hogy az avarok adó fejében a görögöktől évenként bizonyos összeget kaptak, az kétségtelen, valamint az, hogy hadjárataikban sarczoltak. De ebből oly mesés kincseket, mint a krónikások írják, nem gyűjthettek. Hogy pedig nyugoton rabolták volna kincseiket, mint sokan csak úgy oda vetik, az még kevésbé valószínű; mert hisz Eginhard

a tanúja, hogy a germánok N. Károlyig oly állapotban éltek, mint azt Tacitus leírja s maga bevallja, hogy a frankok addig szegényeknek látszottak s csak az avarokkal viselt háború után lettek egyszerre gazdagokká, a tőlök elrablott kincsekből. Tehát sem a frankok sem a germánok nem voltak oly bővében a nemes fémeknek s ezek éppen az avarokkal való harcz után jutottak hozzájuk tömegesen, annyira, hogy német írók bevallása szerint az árúk értéke egyszerre emelkedett és Pipin, N. Károly fia, Aquitániában a pénzlábat tetemesen javította; sőt N. Károly országnagyait és a pápát megajándékozhatta az Erich gróf által zsákmányul ejtett avar kincsekből.

7. Avar védelmi és folyami építkezések.

20. — Fentebb tüzetesebben czáfoltam, hogy a hazánkban »római sánczoknak« elkerezastelt művek nem római időkből valók. Kiknek munkái tehát? . . . Ezen kérdésre már az eddigiekből megadható a felelet, hogy: avaroké. Kimutattam, hogy az avarok kezdetben a 7. századig csak az Alduna síkjain és Szerémségben laktak, felettük pedig a velük ellenséges gepidák tanyáztak; keletre pedig a mai Kubintól kezdve Deczebálnak régi dák helyein a velük szintén ellenséges és ide-oda költözködő szláv, vagy mint a byzanti írók mondják, scla-vin faj. Ezek ellen volt tehát szükségük a demarcationalis sánczokra; mert másként mi határolta, mi választotta el és mi védte volna falvaikat amazok be-

rohanásaitól? Hogy ezt bővebben igazoljuk, folytassuk tovább a kutatásokat.

A krónikások, különösen a N. Károly tetteivel foglalkozók, az avar erődlítményeket általában Rhing vagy Hring és Hrinch, (azaz gyűrű) néven említik. Eginhard, Aventinus és mások szerint avar gyűrű volt a Rábánál, hol N. Károly az első döntő csatát nyerte. Ennek maradványai nem régen még szemlélhetők voltak. A krónikások majd mindnyájan gyűrűket említenek a Tiszánál, melyeket Pipin két ízben ostromolt. Nagy Károly, fiának első győzelmét a Regensburgban hagyott Fatrada felségének megírván, ezen gyűrűket *sáncznak* (vallum) nevezi, azért ez alatt már nem bokerített helyet, hanem hosszabb demarcationalis védő sánczot kell értenünk. Thierry Amadé a tiszai gyűrűt királyinak nevezi, hol az avar császár székelt és a nemzeti kincsek tárháza állott, melyet Pipin katonái kifosztottak.¹ Timon ezen gyűrűt Jászberény tájára helyezi.² Ugyancsak Thierry szerint avar gyűrű állott a szerémi félszigeten. Ugyanezt állítja Pray a Duna-Dráva közre.³ Ugyanő avar gyűrűt helyez a Duna és Tisza közé. Timon még Pray előtt állítja ezt s megjegyzi, hogy az ottani avargyűrűt *romainak* nevezték el. Fényes Elek Magyarország leírásában a Csörsz árkot avar műnek hiszi és felemlíti, hogy a Kis-Kúnságból a Nagy-Kúnságba átmenő Ördög-árok ahhoz hasonló. Mi hozzá tesszük,

¹ Thierry Amadé: Attila fiai s utódj. tört. Ford. Szabó Károly. 3. kiad. 1865., 356. lap.

² Imago Ant. Hung. lib. II., pag. 145. lap.

³ Ann. vet. Hunn., Avar., et Hung. pag. 277.

hogy ezen árok a Tiszától Varsány alatt elmegy Bihar-
 vármegyébe is, hol Vörös-Gyűrűsuek tartva felhúzódik
 csaknem a Sebes-Kőrösig, ezt kétszeresen találván ke-
 resztbe. Továbbá az itinerarium Ilyerosolimitanum Pan-
 noniában nagy erősséget említ P a l l u s e l e d e tónál.
 Schoenwisner tudós írónk, mivel az itinerarium később
 nagy tőről beszél, ezen kitételt ekként értelmezi: »ad
 Paludem Salac fluminis« s a Balatont hiszi ama P a l l u s e l e d e szóban, mert ez úgy tekinthető, mint a
 Zala (vagy Szala) folyó árgyűjtője. Minthogy a Bala-
 ton avar elnevezésére egy régi levélben reájöttem, az
 e l e d e magyaros hangzása, de elferdített szóban a
 Fertő avar elnevezését látom, mivel az itinerarium írója
 még ezen korból szerezte értesüléseit. Az e l e d e szót
 az E l e t e o régies szóból (Előtő) készíté, amint őscink-
 nél is a Fertő ekként iratik: Ferteo. Ennélfogva az iti-
 nerariumban említett nagy erőd alatt a Fertőtől egyene-
 sen északnak keresztbe a Lajtára huzódó nagy sánczot
 kell értenünk. Továbbá avar erődítmény volt Bényénél
 és Thierry ilyent helyez a Vágh folyó alsó völgyére.
 Baranyavármegye, mint egy leírója mondja, avar gyű-
 rűben feküdt és szerinte minden avar gyűrűk központja
 a budai avagy az alpári volt.⁴ A legszélső avar gyűrű
 Alsó-Ausztria szélén Cremesiában (Krema) a C a m b a s
 folyó náál állott.⁵ Ezen belül Bécs táján is volt avar
 sáncz, melyet N. Károly életírója nagy sáncznak
 (fossatum magnum) nevez és szerinte ke-
 resztben a Dunára egészen a hegye-

Baranyavárm. földir. stat. és tört. tekintetben. Szerző
 Haas M. 131. lap.

Eginhardt. Ann. ad ann. 791.

k i g n y ú l t. ⁶ Tehát épp úgy, mint a délmagyarországi s bácskai rómaiaknak elkeresztelt sánczok avagy a jász-sági Csörsz-árok és Kis-Árok.

Hazai okleveleinkben szintén akadunk ide vonatkozó helyekre. Így II. András király egy 1234. évi levele Ozyághnál (mai Eszék) említi Ring földet. ⁷ Ezen elnevezés még a régi itteni frank telepítvénycsektől, illetőleg a Pipin által valószínűleg itt alapított frank őrségtől maradhatott fenn. Ezen adat tehát igazat ad Praynknak, midőn a Duna Dráva közben avar erődítmények létezését hiszi. A győri avar óvár említetik 1238. évi levélben. ⁸

Végre nagyfontosságú, amit Eginhard, a st.-galleni barát, Aventinus és mások említenek, hogy kilencz nagy avar rhing volt, melyek síkokon feküdtek s egész vidékeket átfutottak. Ezért Eginhard azokat Campus néven jelöli. Ugyancsak szerinte az avar erődítmények töltései Haganus nevet viseltek. Ki nem ismer rá itt azonnal a ferdített hágó szavunkra, miként ma is a hegyi kaptatókat nevezzük, s miként néhol még ma is a nép a magas töltéseket, ha út megy rajtuk keresztül, hívja?

Mielőtt tovább mennék, ezen rövid megjegyzést szükséges tennem.

A Győr szó régi okleveleinkben mint Geur majd Gewr iratik. Hasonlóan fordul elő a Szolgagyőr. A Csal-

⁶ Ap. J. Henr. Boeclerium Script. Rer. Germ. 1775. pag. 55.

⁷ Fejér Gy. Cod. Dipl. III. 2, pag. 409.

⁸ U. o. IV. 1, pag. 104. — Az oklevél szerint 1238-ban itt fürdő állott: balnea in Jeurino super terram, quae quondam fuit castrum.

lőközben és Sopronvármegyében: Solgeur majd Solgagewr és Pestmegyében Zulgeur. A győr szóval a mai gyűrű tartatik azonosnak. Annak több helynevé származékaiban az ő betű felescrélve van majd i, majd ii, majd é avagy o betűkkel; különösen a ma oláhok lakta vidékeken, mivel az oláh nyelvben ő és ii betű nincsen. A régi Geur olvasható Görnek is s ekkor rokon vele a mai kör szavunk.

Midőn régi sánczainkat tanulmányoztam s a reájok vonatkozó adatokat böngészttem, azonnal feltűnt nekem, hogy olyanokkal és bekerített helyekkel, vagyis óvárakkal általában oly helyeinken találkozunk, melyek nevei a győr szó származékai, vagy melyekben a mai kör képezi a gyököt. Vegyük tehát szemle alá ezen helyneveinket.

Torontálvármegyében Módostól 1¹/₂ órányira keletnek fekszik Tó-Gyér ma oláh falu. A lakosok Togyir-nek ejtik ki. Nincs kétség benne, hogy ez tulajdonképen Tó-Győr. Ha szétnézünk a határban, a Birda és Lanka nagy erek közt több régi várszerű szigettel találkozunk. Közül hozzá van Gyir. Hogy ez sem egyéb mint Győr, azt oklevélileg lehet bizonyítani. Ugyanis a gall származású Weytech Tódor részére adott levélben (tőle származik a mai Vojtek falu neve), 1332. évben ama helység neve Geurnek iratik, azaz éppen úgy, mint a Rába melletti Győr. Az említett falu határában a Lanka által képezett könyökben még ma is észrevehető, jóllehet már fel van szántva, egy földsánczokkal bekerített hely, melyet a letelepedett szerbek g r a d a t z-nak, azaz várnak ne-

veztek el.³ Továbbá a rómainak elkeresztelt nagy sáncz-
nál, ott hol a Temes folyótól Saagh felett Temesvárnak
menő darabhoz egy másik, a Begára keresztben van
kötve s a kettő közt a Temes partján, dragsiniai határ-
nál, egy óvár létezik, fekszik Gyírok oláh község. Ez
tehát kapta nevét a két sáncztól s eredetileg Győrök. A
Marosnál, hol a délmagyarországi sáncz átjön a szőlőhe-
gyekig s ezekhez csatlakozik, van Gyírok, mely szintén
oláhok kiejtése ugyanannak. Biharvármegyében Aradvár-
megye felüli oldalon a Fekete Körös mellett fekszik
Fekete-Gyűrűs, a Sebes Körösnél az Ördögárka nevű
nagy sáncz közelében Vörös-Gyűrűs, melyet az oláhok
majd Gyires-nek majd csak egyszerűen Gyírnek neveznek.
Szathmárvármegyében leljük Güre helységet, a Szamos
mellett pedig Györteleket. Ugyanily néven helységünk
van odább Krasznavármegyében. A Kraszna folyó mel-
lett van Géres; azaz Gyéres és ettől tovább Gyűrűs.
Ungvármegyében előfordul Györöcske falu. Zemplénben
Nagy-Géres, Borsodban Diós-Győr. Sopronvármegyében
van Szolgagyőr nevű pusztá Lövő mellett. A Balaton
mellett Keszthely közelében van Gyűrűs (térképeken
Meszes-Györek), hol nem rég avar temetőt találtak s az
innen kiásott régiségek a nemzeti muzeumban vannak.
Ugyancsak a Balatonnál van Győrnép pusztá. — Most
ezeket egészítsük ki régi oklevelekben található hasonló
helynevekkel. Király-Helmecz (Zemplénben) 1214. évi
határjárásában előjön Güres, más helyén az oklevélnek

³ Torontálvárán Hajlana. Eml. Bárany Ágost. Budán 1845
100. lap. Az említett Weytech Tódorról lásd Fejér Gy. Cod. Dipl.
VIII. „ pag 339.

Gyüeres, azaz olvasva: Gyűres ¹⁰ V. István 1271. évi levele említ Pestvármegyében Zuffeur (Szolgagyőr) helyet a Kis-Árok nevű sáncz felől, hol conditionariusok laktak. ¹¹ A Csallóköznél szintén conditionariusok földjégyánánt 1397. évben ugyanaz. ¹² IV. Béla idejében Liszka Olaszi határánál említettik Győr patak. Később mint tó fordul elő.

Mindezen helységeink tehát feltűnően ott fekszenek, hol régi demarcationális sánczok és köralakú óvárak nyomai találhatnak. Most nézzük a kör-ből alakult helyneveinket. Ott találjuk mindjárt a Körös folyókat. Aradvármegyében a Fehér-Köröstől nem messze van Kerek helység, honnan egy régi meler jön le a Maroshoz. Békésvármegyében találjuk Kis-Köre pusztát, Biharvármegyében a Kis Körös patak felé Kerekit. Hevesvármegyében a Tisza felől van Körös és Kis Körö; Gömörvármegyében ismét Körös; Pozsonyvármegyében Kerény és Kér (mint a Körény és Kör tótos kiejtései); Nyitrában Köröskény, mely 1258. évi levélben Keureskennek iratik. ¹³ Somogyvármegyében előjön Kér (régén Queer), Kereki és Köröse. A Dráva alatt fekszik Körösvármegye. Végre Pestvármegyében Nagy-Körös. H a t á r á b a n e s z á z a d e l e j é n m é g n a g y s á n c z o t e m l i t e n e k. A Bácskában fekszik Pusztá Körössé, hol mai napig egy óvár látható. Ezen helyneveink feltűnőleg az előbbiekkel egy sorban haladnak, de általában azokon

¹⁰ Szirmay A. Not. Topog., Pol. incl. com. Zeinpl Budae 1803. pag. 328.

¹¹ Fejér Gy. Cod. Dipl. IV. 2., pag. 49.

¹² U. o. X. 11., pag. 501.

¹³ U. o. IV. 2., pag. 490.

bolül esnek. Ezen nevek mindnyájan a régi avar telepeken fordulván elő, azok az avarok erődítményeit, sánczeit jellemzik.

Mint hogy Eginhard és mások kilencz nagy avar sánczról beszélnek, melyek a sákon az avarok lakhelyeit körülvették s mivel ily nemű sánczainknál általánosabb a győr szó, tartasuk meg a hosszabb demarcationalis sánczoknál ezen elnevezést. de Eginhard nyomán használhatjuk a h á g ó szót is. A kisebb köralakú helyeket vagyis óvárakat Aventinus c i r c u l u s szóval említvén, nevezzük mi is k ö r ö k n e k, támaszkodva hasonlóképp helyneveinkre, hol ily várak jönnek elő. Erre feljogosít Lambecius is, mert ő a germán R h i n g szó értelmezésénél előndja, hogy az avar csákok bekerített helyeken jöttek össze tanakodni országnagyjaikkal, m e l y e k a z a v a r e r ő s s é g e k e n b o l ü l a t e l e p h e l y e k e n v o l t a k.¹¹

Midőn tehát annyi hiteles adat és feljegyzés szól a mellett, hogy régi sánczaink nem római időkből valók s midőn annyi adat bizonyít a mellett, hogy az avarok hazánk síkjain kétféle sánczokat építettek, t. i. egősz vidékeket átfutó g y ö r ö k e t vagy h á g ó k a t és ezeken kívül földdel kerített ó v á r a k a t vagyis k ö r ö k e t: nem lehet és nem is szabad tovább kételkednünk azok avar volta felől. Egyik-másik bekerített helyünk lehetett hűnn is, mint azt fentebb bizonyítottam, de semmi esetre sem római. Ezen állításunkat még az sem dönt-

¹¹ Apud Joh. Herm. Schminckium: Eginhartus de vita et gest. Caroli Magni, cum comment etc. Trajecti ad Rhenum 1711. pag. 67.

heti meg, ha tán esetleg sánczaink mentén római régiségek kerülnének napfényre. Ez csak akkor lehetne egyik döntő bizonyíték, ha az avarok megelőzték volna itt a rómaiakat. De eddig még azok táján római régiségek nem fordultak elő, és avar régiségek már igen. Holmi római limes-vonalakat ismét nem kereshetünk bennök; mert pl. micsoda limes lehetett az Ördögárok, a Begára keresztben álló sáncz avagy a Fertő feletti régi töltés s a Bécsnél a Dunára keresztben álló hosszabb sáncz? Felső Pannoniát és a Noricumot a rómaiak egy időben foglalták el és népesítették be. Mi szükségök lett volna tehát ott limesekre? Ámde az avarok csak időközönként terjeszkedtek tovább és tovább s azonkívül itt e hazában a rajtok kívül eső népekkel is sok bajuk volt. Annak a maroknyi nemzetnek, mely leghatalmasabb csánja Baján alatt megfért Délmagyarország aljában s a Duna, Tisza zúgában, ily limesekre már volt szüksége. Ezeket fel is használta, mert csak így érthető meg, hogy e nép több századon át imponált fél Európának és csak így érthetjük meg N. Károlynak páratlan erőfeszítését, hogy e maroknyi népet, mely itt is környüskörül ellenségekkel volt körülvéve, legyőzhesse. Ez mutatja egyszersmind, hogy ama népnek sánczain kívül egyebe is volt, amivel imponálhatott: a korhoz képest nagy értelmi ereje és kifejtett harczrendszere.

Kezdetben, miként fentebb byzanti írókra hivatkoztam, az avarok Délmagyarországban telepedtek le s itt szükségök volt keletről, hol ellenségeik laktak, a Kubin és Alibunár közti győrre. A gepidáktól elválasztá őket a Temes folyó. Körök lehettek a mai Tomasovác táján. Milyen Baján Szirminium ostromára ment, Menander

szerint a Duna, Tisza zúgban várta seregével, míg hajóhada elkészül s ezután átkelt a szerémi félszigetre. A felette lakó gepidák ellen szüksége volt tehát a legalsó bácskai győrrre. Midőn Sirmiummal a Dráva, Száva köz ura lett, készültek az itteni körök, melyeket Pray, Thierry és egy régi levelünk bizonyít. Midőn pedig később a longobárdokkal szövetségbe a gepidákat szorítják feljebb a Duna, Tisza, Maros, Körösök síkjain, ekkor váltak szűkegessé a végzett harczi munka arányában az Alibunár feletti, a bácskai nagyobb sáncz. A Béga völgyére keresztben, hogy a széles völgyről a bejárást maguknak biztosítsák s ellenségeik elől falvaikat elzárják, kellett a gyírok remetei nagy sáncz a hegyekig. Tovább foglalásukban pedig ugyanígy volt szükségök a Körösöktől a Szamosig és Tiszáig, innen északon a Dunáig menő győrökre. Pannoniát elfoglalván, előbb a Fertőtől Bécsig terjeszkedhettek s csak később hatoltak főleg kereskedésük végett az Ensig, hol nyugatról Eginhard szerint, N.-Károly idejében első győrjük állott. A vendek felől szükségök volt a Vágh és Nyitra mentén erődítményekre. A Kárpátok közt a szélesebb folyó-völgyekben köröket vagyis bekerített óváratok toltak előre. Ilyen óváruk volt Győrnél, Magyar Óvárnál s túl a Dunán egyebütt.

Ezek után az Eginhard és mások által említett kilencz demarcationnlis győrt vagy hágót is elszámálhatjuk.

Első győr, N. Károly idejét tekintve, a délmagyarországi, a Duna és Maros közt keresztben a Temes, Berzava, Béga és ama folyókra. Ezen győrről mondja Torontál vármegye leírója, hogy az avarok ama híres

sánczokat alapíták, melyek itt-ott hibásan rómaiaknak neveztetnek.¹⁵

Második győr, az elsővel csaknem egyidejű, a bácskai sánczok. Ezt nemcsak Timon és Pray tudósaink hiszik avarnak, hanem érdekökben Katona István jeles történetírónk czáfolatba ereszkedik Marsigli ráfogásaival. De idegen írók közül Eccard is avarnak mondja s úgy véli, hogy Nagy Károly fia Pipin első ízben itt harczolt volna az elébe jött avar seregekkel.

Harmadik győr a Maros, Kőrös, Kraszna, Szamos menti a Tiszáig, keresztben a folyókra. Más helyen említést tettem róla, hogy a Kraszna völgyében talált nagy sánczot Szirmay Antal elkereszteltette Trajánna, mert ott egy tudós kassai utazó római pénzeket talált. Szathmárvármegyében. Hirip község 1406. évi határjárásakor a Balkán folyónál két régi sánczot találtak. Az egyik Nagy, a másik K i s K o l c h határát szelte át.¹⁶ Ma van Kölcse nevű falu ugyanott. Ezen győrt Laurentius nevű geometer e század elején csaknem Mármarosvármegyéig nyomozta. Ezen részekben körök maradványát szemlélte Becl Mátyás írónk. Így a Bobáld pusztán s szerinte hajdan a Kraszna vize is erre folyt, míg a Báthoriak az ecsedi vár építéskor Ecsed felé nem vezették. Említi, hogy a régi mederben is járt. Ugyanőly várat szemlélte Börvely nevű szigeten. Mindkettőt hunn várnak nevezi. Ide számítandó a Kraszna melletti Jákó vára, melyet a magyarok ott találtak. Biharvármegyében is

¹⁵ Toront várm. Hajd. Eml. Bárány Ágost. Budán 1845. 10. lap.

¹⁶ Szirmay A. Szathmár Várm. II. Rész 16. lap.

több körnek kellett fektetni. Maig látható s igen tekintélyes a bihari nagy földvár. Sarkadnál egy pusztát ma is óvárnak neveznek.

Negyedik avar győr az Ördögárok, mely Baja tájáról átmegy a Kis-Kúnságba, innen az alpári sík felett a Tiszán keresztül, a Tisza balpartjára s meglehetősen ép darabokban tűnik elő Biharvármegyében Vörös-Gyűrűs felett Oláh-Szt.-Miklóstól éjszakra Nagyvárad felé, keresztül metszve az itteni Korhány nevű széles ereket. Az Ördögárok elnevezést a néptől nyerhette, mert eleinknél ezen győr is csak egyszerűen ároknak hivatik, miként a Csörzárkáról s a bácskai sánczokról más helyen az adatokat közöltem. Ugyanis az I. Géza által 1075-ben alapított benczés kolostornak (a Garan mellett) javai az Alpár síkján bejáratván, Pelu nevű helységnél mondja az oklevél: »u g y a n a z o n á r o k b e k e r í t i a z e g é s z f ö l d e t a v o s k o k r é s z e f e l ő l (ex parte Voscianorum; ma ennek emléke él Varsány nevű faluban) és Z u n d c f ö l d i g j ö n.«¹⁸ Az utóbbi hely már Bácsvármegyében volt. Ezen sáncz Tisza-Kürtnél (az oklevélben Kurth) mehett át, mert ennek határában Aruch említettik.¹⁹ A kis- és nagykunsági Ördögárokról az alább is idézett Horváth Péter írónk mondja: »úgy látszik, hogy az avarok kilencz györjének egyikét alkotta.«

Ötödik avar győr a Csörzárók és a folytatását a Duna felé képező Kis-Árok. Az első kezdődik Heves vármegyében Ároktőnél s elvonul Füzés-Abony, Dor-

¹⁸ Fehér Gy. Cod. Dipl. I 1., pag. 131.

¹⁹ U. o. 434. lap.

ruánd, Erdőtelek, Kát, Atány, Bód, Zsadány (1801-ben még Zadanyinak íratik), Jász-Árokszállás határain egészen Csányig, hol a hegyek lábához csatlakozik s itt egy nagy balom állott végében. A Kis-Árok elvonul Heves-Ivány, Jász-Apáthi, Dózsa, Jászberény és Fényszaru határán. Mindkettőt Horváth Péter írónk avar sáncznak mondja.²⁰ Ugyancsak ennek tartja Fényes Elek: Vele egyetért Palugyay Imre.²¹

Hatodik a Nyitra és Vágh melléki győr, melyet Thierry is említ s Nagy Károly vezére Meginfred vette be 791. évben. Hogy az avaroknak erre telephelyök volt, bizonyítja a Galgócznál eltemetve talált avar lovas, ki mellett arabs pénz is került elő, mely a nemzeti múzeumnak adatott a lovas vitézről maradt tárgyakkal együtt. Ezen győr védte az avarokat északra szlávok, különösen a csehek és marahánok ellen.

Hetedik győr volt Ensnél, mint legszélső, melyet az avarok Nagy Károly benyomulásakor ott hagytak s Győrig a Rábához hátráltak, hol összeszedvén magukat, vele döntő csatát fogadtak el.

Nyolczadik avar győr a Fertő felett Neزيدertől a Lajta folyóig, mely ma is meglehetősen épen áll, s így csoda, hogy azt is még nem keresztelte el valaki római sáncznak. Talán még eszébe jut majd valakinek.

Végre a kilenczedik győrnek a Balaton tavától délre kellett feküdni a Dráva irányára keresztben. Ezen belül feküdtek a baranyai körök és a Dráva mentiek.

²⁰ Petri Horváth Comment. de initiis Jazygum et Cuman. etc. 1801 Pestini, pag. 197.

²¹ Magyarország földir. atb. legúj. leírása III. kötet. 63. lap.

Említettem fentebb, hogy az avar györök vízrendezési szempontokból is nagy szerepet játszottak. Némelyiknek árka oly természetű, hogy a fentebb eső folyóból vizet foghatott fel és eresztett le az alább fekvő másik folyóba. De miként saját vizsgálódásaim alapján a délmagyarországi sáncznál, hol ez a Berzava, Temes és Bega folyókat keresztben metszi, meggyőződtem, azok nemcsak egyszerű védőfalul szolgáltak: hanem a megáradt folyóknak azon vizét, mely a partokon kiömlött, kívül szorították. Ekként a györökön belül lakó avarok a sík lapályon mentve maradtak az elárasztástól, ellenben a györök előtt szétterült víz, mint valamely szigetet fogta körül az avarok földjeit s az ellenségnek lehetlenné tette a közeledést. Ez csak a hátsóbb helyeken s a csomópontoknál férhetett be a szemközti oldalról: de ott részint ó várakkal vagyis körökkel voltak külön biztosítva; részint mert a védőknek erejüket könnyen lehetett az oly helyekre összpontosítani, a közeledés azért volt nehéz, mert a betörő ellenséget két oldalról lehetett közre fogni. Az ellenség csak úgy győzedelmeskedhetett, ha hátulról tudott behatolni, mint Priscus görög vezérlevé, vagy Nagy Károly, ki fiát Pipint Olaszországból küldte a harmadik nagy sereggel, hogy ez a Dráva menti körök kézrekerítése után nyomuljon be a györök közé s valóban ez biztosította N. Károly győzelmét, mert ha esetleg Pipin vereséget szenved, nem írhatott volna Fetrada feleségének, ki Regensburgban várta a tudósításokat, oly lelkendező levelet. Szóval az avar györök hivatva valának a folyók féktelenségét a külső oldalakra szorítani, hol a völgyeket elárasztván,

ellenségnak árthattak, de a győrükön belül lakóknak nyugalmat biztosítottak. A Temes és Begánál ezért történt, hogy a sáncz több helyen átvágás és elhányás jeleit mutatja; mert a nép mekként a kívül rekedt vizektől nem tudott szabadulni. Ezért látjuk, hogy több városunk környéke elmocsárosodott, sőt a mint a győrök elhagyatva lettek, egynémely ó-vár is mintegy mocsárba jutott. Így többek közt Székes-Fehérvár az Árpádok alatt nem lehetett oly mocsárfészek, mint volt a legújabb időkig; mert különben nem érthető, hogy őseink ezt válaszsáák fővárosul és itt építsék fel nemzeti királyaink közös szent sirját. Mocsárossá csak később válhatott, mikor az avar építte hágó feladta a szolgálatot

A győr-rendszer Ázsiában megvolt a régi aszűrűknél. Ezek sánczainak maradványa több angol és francia utazó szerint észak felől e század elején még látható volt. Állítólag ezen győrt Semiramis építette volna a birodalmával északon határos szittyák ellen. Ő kezdte meg az Euphrát és Tigris rendezését is. N. Sándor a szittyák felőli határon ezen felírást találta volna róla: »Én kényszerítettem a folyókat oda folyni, a hová akartam, és csak oda akartam, a hol hasznosak lehettek; én termékenyítettem meg a kopár földet, meguntözvén folyóvizeimmal.« Továbbá a győr-rendszer megvolt az indusoknál. Angolok leírása szerint ezek a Himalaya hegység völgyeleteiben ily hosszú töltésekkel, keresztbe állítván azokat a folyókra, az egész országot határolták s egyszersmind a töltések mögött feltartóztatott vizeket külön csatornákba szedve, nyáron át rizs-földeikre vezették.

Thierry Amadé, jóllehet hazánk területéről, a mit írt, nem ismerhette; csupán kútfőinek ismeretéből magának alkotott kép szerint ekként jellemzi az avar győroket. Ezek rendszeren a folyók mentében és a hegylánczok hosszában vonultak — — — Ezen folyók által fedett és hegyektől támogatott kerítések, bár nem képeztek is olyan akadályt, mint valami jó köfal, a bero-
 handó seregget minden lépten nyomon feltartóztatták és bátorságát megtörhették s a Dunán, mely majd mindeniket közepett metszette át, védelmezőik egyik partról a másokra könnyen átkelhettek vagy visszavonulhattak.¹² Az író tehát e kevésből is elég jól képzei magának a győrok védelmi hivatását; csak azt kell megjegyez-
 nem, hogy ő N. Károly benyomulását adván előírja ezeket. Általában véve nemcsak a Dunára, hanem többi folyóinkra is keresztben állottak az avar győrok.

Midőn imént vázolt szerepét a győroknak Torma K. nagyérdemű tudósunk előtt felemlítettem, ő, miként már máshol megjegyeztem, azt következtető, hogy a délmagyarországi győr, mint *limes Dacicus*, egyszersmind római út volt. Hogy ezen győrok csak avar *limes* lehettek, már onnan is következik, mert hogyan lehessen valamely népnél oly rendszert képzelni, melylyel maguk felől magukat vízzel eláraszszák? Dácia ama győrokön túl keletnek feküdt. Tehát a rómaiaknak nem erről, hanem a Tisza felőli oldalról lett volna szükségük az elárasztásra. Máskülönben az egész *limes Dacicus* igen naiv dolognak néz ki. —

¹² Thierry A. Attila fia s utódj. tört. Szabó K. fordításában 341. és 342. lapon.

21. — A fentebbiekben byzanti írókra támaszkodva, kimutattam, hogy közvetlenül az avarok letelepedése előtti időből Aldunánk Ostrovo szigetét Procopius nem említi; holott más városoknál a szigetekről megemlékszik. Ellenben a 6. század végén ama sziget már szerepel. Az avar csán őrséget hagy rajta s Priscus görög vezér hajókat rendel oda és elűzván az avar őrséget, kel át Délmagyarországba. Innen kétségtelen, hogy ama sziget csak az avarok beköltözése óta állott fenn s nem vala más kezdetben, mint azoknak egy szigetvára. Hogy az avarok csakugyan készítettek ily szigetvárakat, azaz folyóvízzel körülvett győröket (mi különben a magyaroknál is előfordult, mert váraikat a mohácsi vészig, de még azon innen is úgy építék, hogy vízzel legyenek körülvéve) kisórjuk figyelemmel Nagy Károlynak hadjáratát.

Az avarok idővel a frank birodalomig terjesztvén határaikat, Nagy Károlynak sehogy sem tetszett a pogány nép szomszédsága; mert egyrészt ez birodalma lakóival kereskedést folytatván, korának felfogása szerint azok megméltelyezésétől tartott s másrészt, mivel az avarok fegyverei egész Európában hirhedtek levén, a frank birodalom ellenségei nálok kereshettek volna szövetségeseket, a mint Tassilo bajor fejedelem esete mutatta. Azért, úgy látszik, még a szászokkal viselt háborúja előtt élénken foglalkozott az eszmével: ezen népet vagy kereszténynyé és alattvalóivá vagy ártalmatlanná tenni. Eginhartus állítása szerint a szászok ellen viselt háborún kívül legnagyobb volt, melyet az avarok vagy hunnokok ellen viselt, melyre minden többinél lelkesebben készült és a melyet sokáig nagyobb

haddal folytatott.²¹ Ezért előre megtiltotta a frankoknak fegyvereket az avaroknak eladni, továbbá előre kikémleltette ezeknek győrijeit és köreit. Ezt elárulják hadmenetei. Egyszerre négy sereget indított útnak. Egyiket a Duna jobb partján személyesen vezette, a másodikat a bal parton a tartományi főnökökre bízta, a fővezényletet Theoderik grófnak és Meginfrédnek adván. A harmadik sereget a Dunán lemenő hajóhad köpezte, melynek feladata volt nemcsak eleséget szállítani, hanem a győrökön behatolni s a köröknél a vízfelőli ostromot teljesíteni. De mivel a győrök előadott szerkezete és sajátosságánál fogva egy oldalon a szemközti behatolásban nem bízhatott, fiát Pipint a negyedik sereggel Olaszországból indította útnak, hogy ez hátulról hatoljon be az avarok lakhelyeire. Nagy Károlynak, a középkor leghatalmasabb uralkodójának e nagy erőki-fejtése elég világosan mutatja, hogy a frankok az avarokban nem vad hordával állottak szemközt. Egynémely íróból még az is kitetszik, hogy Nagy Károly azért tervezte a Duna összekötését a Rajnával, mert az új csatornán tengeri hajóit is akarta az avarok ellen vinni. Ezért a csatornát 300 lépés szélesre ásatta, de az u. n. szekrényes csököket nem ismervén, terve és munkája dugába dőlt. Ekkor a Dunára külön hadi hajókat építtetett a tengeriek mintájára s hajósoknak a hollandi partokról frizeket rendelt.

Az avarok, kik valószínűleg darab idő óta viszálkodásban éltek, győrijeik szerint császárokra oszolva és eddigi harcai sikereikben elbizakodva, nem gyaníták a

²¹ Eginhartus de vita et gest. Caroli M. cap. XIII.

feléjük közeledő veszély nagyságát. Nagy Károly rop-
 pant erő kifejtése váratlanul lepte meg őket Ens melletti
 győrkőnél, melyet a hármás nagy sereg ellen az ottani
 őrség tarthatlannak látván, egészen a Rába mögé hát-
 rált, hol erőt gyűjtván, a győri ó-várnál fogadták el az
 első ütközetet, mely a kettős sereg ellenében az avarok
 vereségével végződött. Az alatt a halparti frank sereg a
 Vágh melléki hatodik győrnél végző munkáját s ott is
 meghiúsítván a védelmet, érintkezésbe jöhettek a frank
 seregek Pipin hadával, mely a tiszai győrkőnél harczott.
 Ezen hadmenet 52 napig tartott s világosan mutatja,
 hogy ekkor még a Csallóközön sem sziget sem avar
 kör nem lehetett. Bonfin, majd Beel Mátyás állítják, de
 minden hivatkozás nélkül kútfőkre, hogy az avarok ne-
 jeiket és gyermekeiket a Győr melletti vereség után a
 Csallóközbe küldték; de a frank hajók a szigetet körül-
 zárólván, a várakat bevették és azokat széthányták. Két
 trónknak ezen állítása már így is azt bizonyítaná, hogy
 a Csallóköz avarok által készített szigetvár vala. Ámde
 nem valószínű, hogy mint ilyenre az avarok asszonyo-
 kat és gyermekeket küldjenek akkor már, mikor a szí-
 getet az ellenség túlhaladta, hanem oda maguk állanak
 ki, mint oly pontra, melyen sikeres ellentállást fejthetnek
 ki és bajossá teszik az ellenség tovább nyomulását, mert
 hátában, a Dunavölgy csaknem egész szélességében, a
 visszavonulási utat elzárták volna. Azért a Csallóköz
 avar szigetvárnak köszöni ugyan keletkezését, de nem
 791., hanem későbbi évről. Különbözik Bonfin és Beel
 fentebbi állítását Pray se fogadja el, mert arról az egy-
 korú írók mit se tudnak, de mindnyájan állítják, hogy

az első ütközet a Rábánál volt.²¹ Az egykorú krónikások és Nagy Károly életrőlei nem hogy a csallóközi csatáról, de még szigetről sem beszélnek, a mit aligha elmulasztanak, ha valóban létezett volna; mert Nagy Károlynak vagy azon keresztül kell útját vennie, vagy pedig kitérve, hajóladát is meg kell vala osztania. Bonfin és Beel állítása tehát nem tekinthető egyébnek, mint bizonyos tünődés kifolyásának. Mindkét írónk ugyanis a Csallóköz szigetben oly vár- és sánczmaradványokat talált, melyeket avarokénak vall. Ők tehát mintegy tünődtek rajta, hogy eshetett meg, hogy ezeket az avarok Nagy Károly ellen fel nem használták? s ezen tünődés következtében maguk szerepeltetik azokat; de éppen ez által estek tévedésbe, jöllehet az általok látott romok avar erődítményekre mutattak. Bonfin és Beelhez hasonlóan téved Thierry Amadé, midőn állítja a Csallóköz ostromoltatását. Szerinte a frank hajók a balparti sereggel együtt verték ki innen az avarokat. Azonban ezen állításához kénytelen eme megjegyzést fűzni: »Ezt az utolsó haditettet az egykorú történetíróknál, kik különben is igen röviden írnak, nem olvashatjuk, hanem állandó hagyomány tanuskodik mellette.« Ily hagyományt csak nálunk lehetne keresni, de még képzelni is; itt pedig mi azt nem ismerjük, kivéve Bonfin és Beel állítását, melyet annak elismerni nem lehet s ők maguk sem úgy adják elő a dolgot.

A frank regesták szerint Nagy Károly 791. évben *Sarwaron* keresztül tért vissza.²² Ezen hely kétség-

²¹ Georg. Pray Ann. vet. Hunn., Avar. etc. pag. 272.

²² Regesta chronologico-diplomatica Karolum. Von Dr. Joh. Friedr. Böhm. Frankfurt am M 1833. Seite 17.

kívül nem egyéb mint: Járvar. Most az a kérdés, hol feküdt ezen avar vár? Ma a Rábánál Vasvármegyében van hasonló nevű városunk. De itt Nagy Károly nem térhetett haza seregével, mert ez a Dunától jóval délre fekszik és a regeszták, valamint a krónikások szerint Regensburgba ment, hol Fatrada nevű negyedik felesége várt reá. A mai Óvár szintén nem lehetett, mert ezt a frank regeszták és krónikák mindig Vetvar-nak nevezik. E szerint ama Sarwar-nak csak a mai Győrnek kellett lenni, annál inkább, mert a Lajta régen erre folyt a mai mosonyi Duna helyén s még II. Lajos királyunk korában is volt erre ó medre. A Lajtát, mint máshol említettem, Sárnak hitták eleink.¹⁶ Ezért a győri óvár ott feküdt, hol régen a Lajta, vagyis Sár folyó a mai mosonyi Dunaág helyében a Rábával egyesült s innen ezen folyó tartott tovább a Dunaág folytatásában Gönyőig. Ebből ismét következik, hogy a Kis-Csallóköz vagy Szigetköz, mint Duna sziget 791-ben sem létezett, mert annyi bizonyos, hogy Nagy Károly itt járt seregével s ha a fentebbi Sarwar a környékben máshol feküdt volna is, ha ott sziget létezik, a krónikásoknál nyomát kellene találnunk, mert különben arra Nagy Károly oly könnyen nem járhatott volna seregével, épp úgy, mint sokkal később Ottokár cseh király, kit V. István, bízva a szigetben, a Rábaközben vár meg s Ottokár a sziget elején csak figyelő sereget hagyva, arra letér. Nagy Károly ellenben mindenütt a Duna mellett ment le, követve hajóhadát, mely két seregnak volt támogatója.

¹⁶ Fejér Gy. Cod. Dipl. III. 2, pag. 61.

Az első avar háború után az avarok összeszedelőzködtek a 796. évben Erich friauli herceg megy ellenők Karinthia felől. Valamelyik győzjüket újra bevévén, ismét tömérdek kincset zsákmányolnak a frankok, melyeknek egy részét Nagy Károly Rómába küldi a pápának, a többit pedig országuagyjainak ajándékozza. Erre az avarok egyik főnöke, kit a krónikák Tudunnak, majd Tutundnak neveznek, küvetséggel Nagy Károlyhoz ment, felajánlva neki a keresztény hitre térést és hűbőrösséget.

Itt egy kis közbevetést kell tennünk.

Byzanti írók nyomán az avarok kormányzati formájához hasonló lehetett a kazaroké; mert ezeknél is a fejedelmet chagan-uak, (azaz nyelvünk szerint az alábbiakra támaszkodva, c s á k á n n a k) nevezik. De említenek a kazaroknál t u d u n szóval méltóságot, mely a csákné után következett és ezt viselő gyanánt II. Justinian idejében Z o i l (másoknál Zeel) kazart neveznek meg.

Ezek szerint a Nagy Károlyhoz ment avar nem volt Tudun nevű, hanem e szó csak méltóságát jelentette az avaroknál. Nevéről a krónikákban ez időre emlegetett Z o d a u t tartom (azaz Zsadányt). Most tehát ezen megkülönböztetést tehetjük. Az avarok fejedelme csákáu nevet viselt. Alatta állottak a csánok, kikre az egyes győrök igazgatása és védelme bízott. Azonkívül a győrökön túl a hegyek közé előre tolt tartományrészeket a t u d u n o k kormányzák, ezeknek méltósága tehát megfelelt a csánokénak.

Nagy Károly, a regeszták szerint, Heristelli nevű városban fogadta Zsadány avar tudun küvetségét 797. év decz. 25-én. Ez megkereszteltetvén, hazamegy; de nyert

hűbérességét nem élvezheti, mert őt az avarok megölik. Ekkor Nagy Károly sógorát: Geroldot küldi ellenük, kik már Bajorországba is berontottak. A háborúban Gerold életét veszti, mire 799. évben Nagy Károly újra személyesen jön be hazánkba s az újabb nagy háború egészen 803. évig elhúzódott, mialatt Pipin másodszor is felhatolt a Tiszához, hol a z a v a r k i r á l y i g y ő r t bevette, a kincseket, melyek ott felhalmozva voltak, kirabolja és ezúttal a győrben, mint a krónikások megjegyzik, hosszasan időzött s a csánt 150 avarral foglyul ejtő, kiket nagy pompával vitt el Aachenbe, atyja székvárosába. Nagy Károly nagy fénynyel fogadja a fogoly csánt; ellenkezőleg más népek uralkodóival, kiket elfogva vittek elébe, kitüntetésben részesítette és megmutogatta neki palotájának nevezetességeit és leányait.

Minthogy Pipin behatolt az avarok demarcationalis győrjeibe, a k i r á l y i n a k nevezett győr alatt, melyet külön ostrommal kellett elfoglalnia, nem lehet mást értenünk, mint a Tisza felső nagy szigetjeinek valamelyikét; tudniillik a Taktaközt vagy a Bodrog, Tisza és Tice által képezett nagy szigetet. Erre vallanak a Király-Helmecz alatt a Ticeze mellett maig létező Nagy és Kis Géres, Szabolcsvármegye felől pedig Győröcske. Erre vall a Bodrog melletti Zsadány helynevünk. E szerint a Tisza szigetjéi külön tudun alatt álló avar szigetvárak voltak.

A fogoly avar csán, illetőleg tudun, ki a kereszt-ségben Teodor nevet kapott, megmaradt népe egy részét a Vágh mellékére vitte s azt is kereszténynyó tevén, Nagy Károlynak hűséget ígért, ki őt viszont oltalmában részesíté. Ugyanis az avarok vereségein, az addig féken

tartott szlávság vérszemet kapván, minden oldalról reá tört a benmaradt avar telepekre. Délen a horvátok hatoltak Pannoniába s itt befészkelődve, ezentúl avarokkal vegyesen laktak. Északon pedig a csehek és marahánok rohantak Teodor népére. Ezért Teodor csánnal élén egy avar követség ment még 805. év apr. 20-án Aachenbe, arra kérendő Nagy Károlyt, engedné meg az avaroknak, hogy a csehek és marahánok háborgatásai miatt új telephelyet választhassanak, mit a frank király nemcsak teljesített, hanem hasonló fiát a csehek ellen küldé, őket megfenyíteni. Az egykoru krónikások közül Eginhard az avarok új letelepedési helyéül Carnuntum és Sabaria közti földet nevez meg.⁷⁷ Az előbbi Pozsony felett a mai Petronell táján feküdt. De hogy itt a Sabaria másik név alatt nem a mai Szombathelyt kell értetünk, hanem egészen alk vidéken fekvő várost, azt több adatból biztosan lehet következtetni. Ugyanis mindenek előtt Aventinus arról értesít, hogy: »as avarok új részöket k e r i t é s e k k e l (sepimentis) és k ö r ö k k e l (circulis), melyeket Rhingeknek nevezünk, v e t t é k k ö r ü l biztonság okáért. Ily módon a védőhelyek (tutelae) egymástól mintegy 1040 lépésre állottak, mindenik kerülete 1050 lépés vala és k a t o n a i t ö l t é s s e l (aggere militari) v a g y á r o k k a l v é t e t e t t k ö r ü l .«⁷⁸ Vagyis az avar telep magának, régi szokása szerint, új lakhelyét győrrel vette körül s ezen belül óvárakat épített. Ámde a Szombathely felé terjedő hegyvidéken ezt nem tehetette volna. Továbbá, hogy az Eginhard említette Sabaria alatt

⁷⁷ Eginhardi Ann. ad ann. 805.

⁷⁸ Avent. Ann. Boic. lib IV.

nem Szombathelyt kell értenünk, hanem a mai Győr táján fekvő helyet, azt igazolja egy 1268. évből kelt régi levelünk, mely a pannonhalmi apátságot *Deák y* birtokában megerősítvén, ennek határjárásában említ *Sabaria* helyet, hol a Panuonfő nevű forrás másokkal egyesülve a sz. Willibaldról nevezett egyház alatt elfolyó Pannosa vagy Pansa patakot képezi.²⁹

Bizonyos, hogy az oklevélben említett Sabaria hely a győrvármegyei Pansa patak közelében feküdt s annak emléke, mint talán a régi Sabaria lakói által telepített helyé, 1268. évben még fenmaradt. Ennnél fogva az avaroktól kért helyül a mai Pozsony és Győr közti vidéket kell értenünk, mert erre már ráillik Aventinus fentebbi idézete. Ugyanily nézetben volt már előttem Pray György, ki jóllehet adatokkal nem támogatja szavait s csak a krónikákra hivatkozik, ekként ír: »Ezen avarokról, kik Nagy Károlytól más tartományt kértek maguknak, azt vélem, hogy a Dunán túl és talán a mai Pozsonytól a Vágh folyó torkolatáig s a Csallóköz szigetben laktak.«³⁰ Állításunk mellett bizonyítanak a frank regeszták is, melyek szerint Teodor avar csán 805. évben a szlávoktól háborgatott népének »*Sarwar és Heimburg*« közét kér új helyet.³¹ Fentebb okadatoltam, hogy ezen Sarwar alatt a mai Győr értendő.

Mindezen hiteles adatok után az tűnik ki, hogy 805. évben Teodor csán a Vágh folyó mellékét kapta, de itt népével a marahánoktól nem élhetvén békességben,

²⁹ Fejér Gy. Cod. Dipl. IV., 3, pag. 462.

³⁰ Georg. Pray Ann. vet. Hunn., Avar etc p. 285.

³¹ Regesta chronologico-diplom. Von Dr. Joh. Friedr. Böhmmer Frankfurt am M. 1833 S. 10. 11.

lebuzódott a Csallóközbe s ezt északon, az ellenség ellen biztosítandó, györrel vette körül s ezen györnek árka adta meg a kezdetet a Csalló nevű felső Duna keletkezéséhez s ebből támadt azután a Csallóköz sziget idövel s innen erednek azon régi sánczok, melyekről Beal Mátyás, mint avarokéról emlékszik. A györök védték az avarokat nemcsak a vesztökre tört vad marahánok, hanem a Duna árjainak befelé terjeszkedése ellen is s innen eredt a Csallóköz német Schütt neve, melyből ismét a latinos »insula Cituorum« támadt. Aventinus leírván a györök és körök hágóinak szerkezetét, ezek szélessége az alapban és magassága 20 láb volt (tehát 1:1 oldalrészüvel épültek). Az avarok előbb két sorjában tölgy, bükk stb. faczulöpöket vertek le, melyek között előbb kövekkel tömték ki s azután földet hánytak fel. (Vízjárta helyeken, kivált ha a föld füvényes, még ma is így kell építenünk a folyók ellen hányt gátakat.) A hágóknban helyenkint szük kapukat hagytak, hol kijárni lehetett s védelemkor azokat eltorlaszolták. »Ezen györök közt voltak a falvak és tanyák oly távol egymástól, a mennyire emberi szó hallatszott.«

A csehek és marahánok 811. évben a Csallóközben magukat megvont avarokat újra háborgatni kezdték. Ezek panaszát elintézendő, Nagy Károly fia másodízben küldetett azok ellen. A krónikások szerint velök békét kötven, a marahánoknak és cseheknek a Vágh mellékén déli határu a Dunát állapítja meg s reájok parancsol, hogy most már ezzel megelégedjenek. Tehát az avarok a nagy-csallóközi györjükből is kiszoríttatnak avagy a marahánok alá vettetnek. A regesták azonban azt gyaníttatják, hogy a csallóközi avarok, a mint ott magukat

biztonságban érezték, maguk békételenkedni kezdtek, mert 811. évről azt említik, hogy Nagy Károly három sereget küldött: egyet az Elbén túl a linonok (a lengyelek) ellen, másikat Pannoniába a háborgó hunnokok és szlávok s a harmadikat a bretonok ellen.³⁹

Ekkor tehát az avarok egészen a Duna alá a mai Kis Csallóközbe vagy Szigetközbe szorultak s így ez vala végső menedéke, szigetvára azon avaroknak, kik itt magukat a szlávok, delegkivált a marahánok ellen elzárták. Szigetvárukat akként alakították, hogy a Sár (Lajta) folyót összeeresztették az öreg Dunából kihasított győr-árkokban.

Hasonlóan keletkeztek még a Nagy Károly harczi előtti időkben a Duna és Tisza egyéb szigetjci. A Bodrog közben a Tiszából kihasították a Ticze ágat s ezt összeeresztették a Bodroggal. Innen a partjain okleveleinkben olvasható győr nevű helyek, melyek némelyike ma is fennél. Mivel a Csepel szigetnél még római temetőhelyek találtattak Tétény átelcuében, a győrnek árkat, mely ma már Dunául szolgál, Promontor felől a hegyeknek ásták. Kivételt képez a Margit-sziget, mert valószínű, hogy a budai Duna-ág helyén a rómaiaknak csatornájuk volt a hegyi vizek s a fürdők forrásainak leeresztésére. A Duna idővel meghódította magának a csatornát s ártómezejével beleszakadván, mindinkább kiképezte. Ugyanezen munkát folytatta az avarok készítette győr-árkokban.

³⁹ Az előbbinél 25. lap

Szembe ötlő, hogy szigeteinknél **B e c s e** nevű helyekkel sűrűn találkozunk. Kis széttekintés után e nevet ott találjuk a Csepel szigeten, Pozsonyvármegyében a Duna Csalló nevű felső ágánál. Szathmárvármegyében van Tisza- és Szamos-Becs. Előjön e név Barsvármegyében is. A Bácskában Becse átellenében a Tisza régen szigetet képezett, melynél Zsigmond királyunk levele Brankovics javairól régi várat (óvárat) említ. Lejebb van Becskerek, mely régi medrek közt, melyek egyikében ma a Bega folyik; szigetben feküdt. A zempléni Lelesz határjárásában, Király-Helmecz felől, 1214. évben előfordul Becheka (mai olvasás és kiejtés szerint: Becseke), a Bodrognál Bacska birtok.⁴¹ Mádnál a Bodrog felől ma is van **B e c s e** ere nevű patak. Alsó-Ausztriában a mai Bécsnél avar győr állott; annak neve tehát a fentebbiekkel egy tekintet alá tartozik, valamint a baranyavármegyei Pécs, mely nem egyéb mint a Bécs németes kiejtése s így az nem származik Bonfin szerint a peucin nevű néptől, a mely különben is a Duna torkolatánál lakott az ókorban.

A Nagy Károly hadjáratával foglalkozó írók szerint az avarok váraikban gyűjtötték össze kincseiket. **Becse** nevű helyeink tehát arra mutatnak, hogy ott folyókból alakított külön győrök, azaz avar szigetvárok állottak, hol a csákán, a csánok s a tudunszékeltek s a hová kincseiket, becses vagyonukat helyezték el.

⁴¹ Szirmay: Not. Top., Polit. incl. com Zempl. Budae 1803. pag. 307, 326 et 153.

Sok népnél szokásban volt s van még ma is, helyeket személyekről nevezni. Mint említém, egyik avar csán avagy tudun a krónikások által Z o d a n-nak hivatik. Nincs kétség felőle, hogy ezt Zsadánynak kell kiejtenünk. Ezen név, mint helynév fordul elő: Temesvármegyében a rómainak elkeresztelt győr mellett; Biharmegyében a Sebes Körös közelében; továbbá találkozunk vele Zemplén és Abauj vármegyékben. Elég gyakran találkozunk a Csán (vagy Csány) és Csákán helynevekkel is és pedig általában az avar győrök mellett. Ily helyneveink van Csongrád, Bihar, Abauj, Hevesvármegyében s a Csallóközben. Mindezen helyneveink is a győrök avar volta mellett bizonyítanak. Ezért éreztem magamat feljogosítva az idegenes chagán helyett e s á k á n t és a chan helyébe c s á n t használni. Különben már előttem Dugonicsunk élt ezen bátorsággal.

Mindezek után a hazánk területén máig fent maradt győröket és folyami nagy szigeteinket csak avaroknak lehet tulajdonítanunk. Ne keressünk tehát azokban, midőn mind a hiteles történeti kútfők, mind a történelmi tények és helyneveink egész serege avar voltuk mellett bizonyítanak, római sánczokat vagy holmi római limeket; mert ezt csak a pusztá képzelődés s a római kultúrának a nevetségességig menő keresése sütheti ki. Mert az még is különös volna, hogy a midőn az avarok győrjeiről annyi író beszél, ezeket a föld elnyelte volna; ellenben a jóval előbb élt rómaiaktól, a kiknek hazánk Duna Tisza síkjaihoz, birtoklást tekintve, semmi közök sem volt, fenmaradtak volna, mikor rólok ily műveleteket egyetlen hiteles író

sem említ! Ne raboljuk meg tehát avar testvéreinket, a kiknek vére vér a mi vérünkben s tán még élnek is itt-ott bennünk utódaik, eme dicső emlékektől; mert ezek övék egészen: a régi Assyria mellől ide vándorolt szittyáké; mert ezek ma is hirdetik nagyságukat, szellemi fenségekét, melylyel sem szláv, sem germán nem, csak a frank műveltség versenyezhetett.

Vége szólanom kell még egyet-mást a Maros folyóról.

Fentebb kimutattam, hogy ez a rómaiak idejében közvetlenül, a mai Torontálvármegyében, a Dunába folyt s így mai járása ismét későbbi keletű. A rómaiakról nincs feljegyezve, hogy erre birtokoltak, még kevésbbé, hogy a Strabo, Herodot s hazai íróink közül is Palugyaink említette s okleveleink által bizonyított régi irányát a maival felelősték volna. Ellenben sz. István királyunk idejéről már tudva van, hogy a mai Maroson lejövő sőt Ohtom vezér bitorolta Csanádnál. De ezen iránya is az Árpádok alatt, mint azt a maga helyén kimutatjuk, nem egyezett meg mindenütt a maival. A Maros régi torkolatának helye Straboból állapítható meg, ki megemlítvén, hogy a géták földén keresztül folyik a Dunába, hozzáteszi: »hol a rómaiak hadi szereket vontattak.«³⁴ Mivel Strabo (Augusztussal egy korban élt) idejében a rómaiak hazánkból még csak a Száva-Dráva közt foglalták el és hajóhaduk főállomása Taurunumnál (a mai Zimony) volt, a Maros régi torkolata csak Titel és Zimony közt lehetett és pedig egyikében azon régi medreknek, melybe Mercy tábornok a Begát

³⁴ Strabo: lib. VII. Falconer kiadásában 130. lap

terelte, s melyek közül az alsóban ma is Perlasznál elhaladva, a Dunába ömlik. Ezért a Bega, Beregszó amaz időben a Marosnak volt mellékfolyója. De még a Temes alsó iránya is képezhette egyik deltáját; mert ez nemcsak a mult század végén szakadt át az u. n. Dunavecen Pancsova felett a Dunába s másrészt a Nadila nevű ágba,³³ hanem még ma is fenyeget az ezekbe való beömléssel. Minthogy a Duna rendkívül feltorlasztja mind a Temest, mind a Tiszát, nem csoda, hogy őseink betelepődése után is sokáig a Nagy-Becskerek feletti táj, melyet Sárköznek neveztek, alig volt lakható a kiöntések miatt és nem csoda, hogy Attila seregeivel nem járhatott erre egyenesen, valamint Baján avar csákán sem, hanem mindketten Kubin felé keltek át a Dunán. Ha tehát Strabo állítása szerint, melyet a nyomozás bizonyít, a Maros a Dunába ömlött, de őseink alatt már főttömege mai irányában a Tisza felé folyt: következik, hogy ez ismét csak avar győr árokból keletkezhetett. Erre mutat elején a glogováczi és³⁴ vége felé egy, Fényes Elek által említett régi földvár, mely nem lehetett más, mint a győr széleihez kötött avar kör. Az avar győr-árkot tehát a folyó csak meghódította magának s lassankint képezte ki, mit bizonyít, hogy még a 15. században is tömegjének egy része Sz. Péter és Ó-Bessenyő felé folyt, másik része a 13. században is a Száraz-ért kereste fel, melyet őseink Bocur-nak neveznek.³⁵ Az oláhok, kik minden áron eredetöket nem Tra-

³³ Hietzinger: Statistik der Militärgrenze. I. Theil. 1817. Seite 97.

³⁴ Fejér Gy. Cod. Dipl. IV. 1. pag. 433. V. ö. II. pag. 73.

jánig, hanem Romulusig akarják felvinni, nagy phantáziájokban azt állítják, hogy Glogovácznál a magyarok bejöttekor Orod oláh vár állott. Az ily fajta poezisukat Hunfalvy Pál tudósunk már eléggé redukálta s én itt csak azt kérdem, vajjon melyik író tud róla, hogy az oláhok egészen a 17. századig várat építettek volna? Egyik sem. A bolyár uralom alatt kereszténynyé lett oláh, vagy a byzanti írók szerint blach, mint pásztor nép, még a török világban is, a mint roszul ment dolga, felhuzódott a hegyek odvaiba s innen szaporodott le ismét a síkok felé és a nagyobb völgyekbe.

Midőn az avarok győr-árka ekként megadta a Maros mai folyását, ez egyszersmind egy szabályzási műveletet képez, mely nélkül Torontálvármegye egy jó része ma is lakhatlan lenne. De ha az avar győröket egyebütt is mérnökileg megvizsgáljuk, hasonlóról világosítnak fel a mérések.

8. Avarok nyomai a magyarok bejöveteléig.

22. — Nemesak idegen, hanem még hazai íróink közül, a kik bolmi szláv vagy román nagyzásokat támogatni jónak vélnék, azt mondják, hogy Nagy Károly harcaiban az avarok egészen elcserülendvén, az életben maradottakat az igájok alól felszabadult itteni népek izre-porrá törték, hogy még hírmondójuk sem maradt.

és Árpádkori új okm. tár I. köt. 116. lapon említettik Bogor nevű falu is a Száraz-ér Tisza felőli részénél.

Ezen hazugságokkal szemben nézzünk szét kissé a történelmi kútfőkben.

A Csallóköznél fennmaradt avar kolóniának, mely frank fenhatóság alá került, 811. évben még biztos nyoma van, mert mint fentebb érintve van, ekkor is panaszszal járultak Nagy Károly elé a cschek és marahánok ellen, kiknek fejedelmei vagy vezérei Privina és Moymir valának. Midőn nemcsak ezen csallóközi, hanem a Pannoniában elzüllyve visszamaradt avarok is megkeresztelkedtek, emezeket N. Károly a határos örgrófságokba osztotta be s vallás dolgában a nyitrai, favianai (bécsi), vetvári (mai Óvárnál) püspökségek alá rendelte, melyekről a regeszták általában mint avariai püspökségekről emlékeznek. Ezen püspökségeket Urolphus, az avarok térítője, állította fel s II. Eugen pápa megerősítette. Az erről szóló levelet czfmezi a püspököknek s végül „Tutundnak és Moymárnak, Hunnia népe, mely Avariának is mondatik, s Moravia vezéreinek és nagyjainak.”¹ Ehhez, azt hiszszük, bővebb értelmezés felesleges. Csak azt kell megjegyeznünk, hogy a csallóközi avar vezér tutundnak neveztetvén, ez az avarok fentebb általunk érintett kormányzati beosztását igazolja újlag, mert annak keresztneve Teodor volt s így a tudun vagy tutund csak méltóság-neve. A csallóközi győr avar kolóniája tehát nem csánt, hanem tudunt tisztelt maga felett. Az is érintve lett, hogy 811. évben Nagy Károlynak pannoniái avarok ellen sereget kelle küldeni.

¹ Lásd Pray Gy. évkönyveiben a hunuok, avarok és magyarokról.

Pray György történettudósunk nem titkolja abbeli hitét, hogy a csallóközi és pannoniai avarokon kívül máshol is maradtak fenn hazánkban avar koloniák, különösen az alpári síkon. Ha Pray feltevése áll, a mely pedig több mint valószínű, az Ördögárok azon ága, mely ama síkot környezi, ezen időben is készühetett.

Egy névtelen író szerint Pannóniában a Rába torkolatától kezdve a Dráváig laktak elszórva avarok, de leginkább a Balaton-tó (Pelissa inferior) körül. Ezeknek megtérítésére Pipin a vetvári püspököt Arnot rendelte.² Hogy ezen avarok 811. évben békételenkedtek, onnan is kitűnik, hogy Maxentius aquilejai patriarcha egyik templomának, melyet a gothok és avaroktól való féltében elhagyott, felépítésére Rotgaud és Felix nevű, a longobardoktól 776-ban hűtlenségért elvett birtokokat kapja.³ A Karolingek egyik-másik egyházat vagy püspökséget itt fekvő javakkal ajándékozták meg. Így a bécsi érsekség kapta V á s o n y n á l (in pago Vasoniensi) Dalforiana nevű falut 815. évben.⁴ Vásony néven ma is van pusztánk, hol egy klastrom romjai állanak. Kegyes Lajos hasonnevű fia 831. évben avar tartományban levő egyházi javakat rendez.⁵ Valószínű, hogy ezen javakat a függetlenségre vágyó s többször fellázadt örgrófok bitorolták. Ugyanő 836. évben a z a v a r o k t a r t o m á n y á b a n e levő egyházat

² A magyarok magy. nyelven írt Emlék. Írásaik. Öszvesz. és kiadta Rumi K. György. 1815 I. köt. 397. lap.

³ Regesta chronologico-diplomatica. Von Dr. Joh. Friedr. Böhmer. Frankf. am M. 1833. Seite 26.

⁴ U. o. 31. lap.

⁵ U. o. 73. lap.

ajándékoz Reginar püspöknek és a passau-i sz. István templomnak.⁶

Azon idő alatt, míg Pannonia őrgrofok alá volt beszállva, német, frank és olasz telepítvényesek is jöttek be. Így a szerémi félszigetre, melyet ezért a byzanti írók, még Árpádtól származó királyaink idejében is, Francocohoriumnak neveznek. Az itt létező Nagy-Olaszi helynév, mely a 14. században még említették, ily telepítől származhatott. Ennek Slavonia neve már 836. évben említették. Ugyanis a salzburgi érsekség kapta II. Lajostól Ipusa birtokot Slaviniában.⁷ Frank telepnek kellett lenni a Dráva torkolatánál, különösen Eszéknél, mert ezt még 1228. évben is Ozyaghnak nevezik.⁸ Ezen néven Oziac írással II. Pipin 846. évben Franciaországban Limoges körül egy falut ajándékoz. Azért a névhasznosság arra mutat, hogy a Drávánál frank őrség alapított azon helyen, hol az avar gyűrű állott. Továbbá II. Lajos a Pannoniában fekvő Tolna fiscalis birtokot 859. évi máj. 1-én a regensburgi szerzeteseknek ajándékozta.⁹ Ezen névvel azonosnak kell lenni a mi Tolnánknek. Továbbá hazánkban volt Niederaltach, a hol kolostor állott. Ennek még Nagy Károly 811. évben 40 avariai mansiót ajándékozott Bielaha nevű folyónak a Dunába ömlésénél.¹⁰ Ez lehetett vagy a nyitra vármegyei Bella vagy Pozsony felett valamelyik patak. 865. évben Adelwin salzburgi érsek II. Lajos-

⁶ Az előbbinél 74. lap.

⁷ U. o. 74. lap.

⁸ Fejér Gy. Cod. Dipl. III. 2, pag. 134 — Ozyac-nak is iratik.

⁹ Az előbbinél 81. lapon.

¹⁰ U. o. 26. lap

a k a p a n n o n i a i j a v a i k ö z ö l k a p t a L a b e n z a és Wisitindorf falukat ¹¹ Az első aligha nem a mai Lébényben él fenn.

Pannonia 819—822. évben nagy zavargásoknak volt helye, mert Lajos, vagy mint a regeszták nevezik, Liudewit Alsó-Pannonia grófja fellázadt. (Ez időben a Száva Dráva köz tenger felé eső része említetik különösen e néven.) Kegyes Lajos először 819. évben Itáliából küldött sereget s Liudewit Dalmáciába menekült; de nem sokára visszakerült s egész Pannoniát fellázítván, 820. évben három nagy sereg jön ellene. Egyik az Alpeseiken, másik a Dráván és harmadik Karinthián keresztül. Ezekkel Liudewit nem ütközött meg, miért azok Pannoniát »a legkegyetlenebbül« pusztítván, visszafordultak. 821. évben Kegyes Lajos birodalmi tanácsot tartat, ismét a Liudewit ellen folytatandó had miatt, mely új seregek küldését határozván el, ezek 822. évben Liudewitet megverik s ez a sorabokhoz, kik ez időben még Thüringia mellett laktak és épp ekkor kezdtek Csehország felett tovább költözködni keletnek, menekül s azok által megöletett. ¹² Ezen háborúban az egyházak nagy károkat szenvedhettek. mert 823. évben Kegyes Lajos azok ügyeit rendezi. Így a passauai egyház javait, melyet Nagy Károly az avarok fáradtságos leverése után adományozott, de az örgrófok bitoroltak. ¹³

Liudewit halála után nyugalom volt Pannoniában

¹¹ Az előbbinél 83. lap.

¹² Theatr. hist. theoret. practicum. Authore Chr. Mathiae Amatelodami 1656. p. 8-3. — V. 6. Regesta chronol. diplomatica Von Dr. J. Friedr. Böhmner. Seite 34, 35.

¹³ Utóbbinál 37. lapon.

egészen 868. évig. Ekkor kezdett mozgolódni Zwentibold marahán herczeg és nagybátyja Rastiz. Egyidejűleg a sorabok, kik ekkor már a morva örgrótság felett tanýáztak, valószínűleg azokkal szövetségben, a német birtokokat háborgatták. Ezek ellen II. Lajos hasonnevű fiát küldi; amazok ellen pedig maga megy másik két fiával. 870. évben az alkura lépett Zwentibold maga elárulja nagybátyját s II. Lajos őt, miután frankok, bajorok és szlávokból alkotott törvényszékkal ítéletet tartatott felette, megva kíttatja.¹⁴ Ugy látszik tehát, hogy Zwentiboldnak vagy mint másként nevezik, Zvatopluknak azon nagy szláv birodalma, melyről némely író anynyit s oly ábrándosan szeret beszélni, csak a mesék országába tartozik. Ezen írók valószínűleg a marahán főnöknek dekretálják még azon birtokokat is, melyeket Arnulf német császár 889. évben két törvénytelen fiának: Zwentiboldnak és Ratolfnak kormányzására bízott. Hogy a marahán Zwentibold hazánkban a Duna jobb partján Pannoniába kiterjesztette volna hatalmát, annak a regesztákban semmi nyoma. 890. évre említenek anynyit, hogy vele Arnulf Pannoniában Ormunt es berchen értekezni összejött.¹⁵ Ennek hangzása elárulja, hogy avar helynek kellett lenni, mert őseink oklevelekben a vizenyős helyeket s némely kisebb patakokat és forrásokat berk-nek nevezik s a berek szó ma is használatos nyelvünkben a kisebb fákkal s bokrokkal benőtt helyekre.

Mindezekből kitűnik, hogy még Pannoniában is az

¹⁴ Az előbbinél 85. lap.

¹⁵ U o. 106. lapon.

avarok létezésüek nyoma 836. évig regesztákból kétség-
telen, mert ezek avariai birtokokról s avar helyekről
beszélnek és avar hely- és víznevek, mint alább is sorolunk el többeket, nemcsak a magyarok bejöveteleig fennmaradtak, hanem még mai nap is általunk használtatnak. Ha Pannoniában maradhattak fenn kolóniáik a szlávok között, még inkább kellett a Tisza-Duna síkjain. Az avarok egy része 805. év után Bukovinán és Erdélyen keresztül, hol Gyéresnél is kellett lenni kíválsóbb előretolt győzöknek, hihetőleg Moldovának menekült a mai Oláhországban levő bolyárokhoz; mert ezek fejedelme Krumus, miként Simeon Magister byzanti író értesít, midőn másodizben ment Byzant ellen, avarokat és szlabinokat vett fel seregébe. Ama nép nem semmisülhetett meg végkép, mint sokan írják, mert egy nemzetet, legyen bármily kicsiny, alig egy emberkor alatt eltörölni a föld színéről nem lehet. A hátramaradt kolóniák a bejött magyarokkal egyesülvén, ezekkel folytatták életüket s a később történetekben is itt létezésük nyomaira kell ismernünk. Ha az Árpád királyok alatt, tiszta magyar helyeken, meglepő nagy számmal szemünk elé táruló vízepítményeinket közelebből vizsgáljuk, azon hit támad fel bennünk, hogy ezek már az avarok alatt vették kezdetüket és nem az utánok tiszavirág életével dicsekedhető idegen túlkapások idején. Olvasva azon számos dunai és tiszai kikötőhelyeket, melyekről nemcsak Béla király névtelenje, hanem okleveleink nagy serege beszél, ezek már az avarok uralma alatt fennállottak. Hogy ezek akár szlávok, akár germánok művei lettek volna, az ellen határozottan tiltakoznunk kell, mert ily fajta műveleteket egészen I. Péter

oroszl czar koráig az összes szláv népeknél hiába keresünk. Épp így tiltakoznunk kell az ellen, hogy egyik-másik vízmű elnevezése a szláv nyelvekben a magyaréhoz hasonlítván, azt őseink szlávoktól kölcsönzötték volna, mikor oly műveket a szláv faj, kivéve a cseheket, még ma sem ismer. Midőn így áll a dolog, kénytelenek vagyunk megfordítani a következtetést s azt állítani, hogy a szláv volt az, mely a szittyáktól ide vonatkozó szavakat kölcsönzött, mert ezek a vízműveleteket előbb ismerték és gyakorolták. Végre ha az avarok győr-rendszerét a magyar vármegyei rendszerrel összehasonlítjuk, azt kell találnunk, hogy a kettő egymással rokon és sz. István emennek csak reformátora volt. De több vármegyénknél a demarcationális határt is sokáig avar győrök képezték. Így Temesvármegyénél, melynek déli része még ma is az ott levő avar győrrel határos kelet felől. Csongrádvármegye még ma is meglehetősen az Ördögárokka! körülvett alpári győrben fekszik. Hevesvármegye pedig ez és a Csörszárka között. A régi Kevevármegye az alsó bácskai győr által határoltatott. Az I. Ferdinánd alatt kötött béke János király országának határául északon a Csörszárkot állapítja meg. Ezért látjuk, hogy őseink e hazát elfoglalván, nagyjaink az avar köröknél kapnak birtokokat s maga Árpád a csepeli szigetgyőrben választ helyet. A bejövetelőig itt uraskodó idegenek is köröknél ütik fel tanyájakat. Így Glad vajda Tó-Győr és Győrnél, melynek szomszédságában Gaad és Gilád falvaink állanak. Amint őseink e hazába jöttek, itt igényt tartottak még Alsó-Ausztriára is, melyet örökségök gyanánt tekintettek. Épp így tekintették Dalmáciát. A honfoglalás mintegy maga be

széli el nekünk, hogy a magyarok itt, mint valamely ismerős tájon jártak; mert hisz itt átalok ismert berendezésekre találtak s a szótzüllve még itt élő avar testvéreik velök kezét fogván, kalauzolással szolgálnak nekik. Ezen kalauzolást felismerni véljük a vezérek korabeli kalandokban is, melyekkel megtorolni akarták az avarok országának elpusztítását és kifosztását s számon kérni azon kincseket, melyeket innen Nagy Károly katonái elhordtak. A kölcsönt valamennyi, Nagy Károly hadában szolgáló népnek egyenkint adogatták vissza. Legtöbbet kapott az áruló szövetséges: Bajorország s még a hollandi frizeknek, kik N. Károly hajóhadában szolgáltak, szintén kijutott belőle. Az olaszok, kik Pipinnel a csánok kincseit zsákmányolták ki, aranyban és ezüstben a legnagyobb sarczokat fizették. Ellenben a szászokat, lengyeleket, cscheket s bolyárokat, mely utóbbiakkal már úgy is leszámoltak, békében hagyták; sőt a kereskedés előmozdítása végett a Duna mellé ujjonnan bolyárokat telepítenek le.

9. Némely régi neveinkről.

23. — A következőkben összeállítom azon neveinket, melyek egyrészt némely ókori elnevezésekhez, főleg a Kaukázus aljáról, feltűnően közel állanak s másrészt eredetök valószínűleg még avar korbeli. Ilyenekül már a fentebbiekben több van elszámlálva. Ezekhez adjuk a következőket:

A p s e c h, A p s i c h. A byzanti írók szerint 594. évben egyik avar vezér, ki a Vaskapunál gyűjtött

a csákánnak szláv seregeket. Rokonnak tartom vele A p s a nevű helyünket.

B a l k á n. Anna Comnena szerint egyik dalmát vezér neve (*Βολκάνος*). Ily nevű folyók van Szathmár-vármegyében.

B a l m a c h. I. Justinian idejében egy hunn vezér neve, ki a görögökkel a persák ellen harczolt Parthiában. Ennek megfelel a mi Balmaz nevünk.

B a t n a. Procopius szerint a görög ϵ ; végzettel Parthia egyik városa az Euphrát és Tigris közt. Hasonlít hozzá a mi esenád-vármegyei Batonyánk.

B i l i s a t e o. A Balaton tó avar neve. ¹ 879. évben még említették. A B i l i s szóval azonosnak kell lenni a Pilis vagy betűcserével Peles és Pölös helyneveinknek, melyeknél a földből fakadó vizek jönnek elő. A t e o végnek megfelelően írják őseink a Fertő nevet, azért az tő-nek felel meg. A régi írónál a Balaton nevéül olvasható P e l i s s a tehát a Bilis vagy Pilis, Pelesnek latinositása.

B o g o r, B o e u r. Mint máshol hivatkoztam, a bolgárok első keresztény fejedelme, ki 835. évben keresztelkedett meg és nálunk mint helynév s a Szárazér alsó részének neve fordult elő.

C h a l a u s. Az assyrek egyik királyának neve. Zemplénben a leleszi apátság birtokain ugyanezen szóval 1214. évben egy patakot neveznek ² Rokon vele a régi C h a l l o u (Csalló), mely nemcsak a Duna egyik ágára, hanem mint helynév is fordul elő, mely 1209.

¹ Fejér Gy. Cod. Dipl. VII. 1, pag. 80.

² U o III. 1., pag. 473.

évben vétetett ki a mosonyi vár alól. Határában volt Saar nevű mocsár. 1318. évben mint *Chalarew* (Csalarév, említették).³

Conu. Agathias szerint egy folyó-sziget neve Parthiában. Őseinknél az 1228. évben előfordul ugyan-ezen néven egy helység⁴ és vizekre is használják.

Czatho, Csathó. II. Justin császár alatt Parthiában harczoló vezér neve (*Τζαίτω*). Nálunk mint személy-név ma is előfordul.

Eleteo. A Fertő avar neve. Ezen szót egy idegen írnál levő *o l e d e* névből állítom vissza, mely tehát: élető vagyis előtő. A visszaállítás jogosultságát bizonyítja, hogy régi okleveleinkben a mai elő mindig mint *e l e* íratik. Így többek közt a baranyavármegyei Lak birtoknál, melynek közelében feküdt a csikadori apátság, a hivatkozott oklevél szerint,⁵ a Sárvíz folyóból (az oklevélben *Saar*) a torkolat felett kimenő *E l e v y z* (Elővíz) és *O l a s s o u* említették. Az *e l e* szóhoz a *teo* vagyis *tő* hozzá ragasztása a Balaton nevével van igazolva.

Holdtő. A Rába vidékén 883. évben említettik *lacolunensis* apátság.⁶

Karas és Kárász. *Lazius* szerint a Nagy Károly alatt keresztény hitre tért s a kereszttségben Teodor nevet nyert avar csán neve *Charas* volt. Karas mint folyó név a délmagyarországi avar gyűrűn kívül Temes

³ Az előbbinél III. 2, 471. lap és X. 1, 202. lap.

⁴ Árpádkori új okm. tár I. köt. 250. lap.

⁵ Fejér Gy. Cod. Diplom. IX. 6, pag. 249—264.

⁶ U. o. I. 1, 218. lap.

vármegyében jön elő. Hasonlóan Baranyavármegyében. Kárász mint személynev nemcsak oklevelekben Tolnavármegyénél, hanem a Tisza vidékén még ma is előfordul

O r o d. Plinius és több byzanti író szerint, felső Parthiának városa. A mi Ó Aradunk régi oklevelekben hasonlóan íratik. Előfordult még Torontálvármegyében is.

O x u s. A mai Amu-Darja ázsiai folyó ókori elnevezése. Nálunk a Balatonnál, 1289. évi oklevélben, melyben Móricz grófnak javak adományoztatnak, előjön **O h u s** föld.⁷ Több népnél az **x** betű **h**-nak ejtetik ki vagy a a görögös **χ** betűvel cseréltetik fel.

P o s o n. Theophanes continuatus szerint Assyria városa Lalacaon folyó szigeténél. A körülező mezőt a parthusok gyűrín szóval hítták. Az in itt csak a görögös végzet. A gyűr olvasható nemcsak gyír, hanem gyür és gyür-nek is. Pozsony neve eleinknél latinosan **P o s o n i u m**.

R a b a. Az avarokról író krónikák és regesztákban a Rába folyó neve. Ezért a régi Arrabo és Narrabo helyett ez már az avar elnevezés.

S a a r, S a r a, S a r és S o r. Az avarok és eleink alatt a Lajta folyó neve. Ily folyónk van Fehér és Tolnavármegyékben is. Továbbá az Eger folyó kiszakadó ága, mint más helyen hivatkoztam rá, 1067-ben így nevezetett a torkolatánál állott **S a r t u e** helység. A Sajónak egyik szigetét képező ága hasonlóan mint Saar fordul elő a 13. században.⁸ II. Eugen pápa levelében előjön **s o r i g u t t u r i** püspökség Pannoniában. Ez tehát nem

⁷ U. o. VII. 2, 126. lap

⁸ Árpádkori új okm. tár. 7. köt. 194. lap

más, mint a latinositott Sár tő és alatta érthető Csikador tája Laknál. Ezek szerint a Sár nevű vizeink már az avaroktól nyerték ezen elnevezést. Szabó Károly a névtelen Usturos folyóját az Egernek tartja. Mint látjuk, ezen vélekedés helytelen; mert 1067-ben az Eger elnevezés megvolt s egyik ága pedig Sárnak hivatott. Anonymus pedig csak oly hely- és folyóneveket használhatott, melyekkel már az ő idejében éltek. Theophanesnél Parthiában az Euphrátból kiváló ág neve volt: Sáros (Σάρος).

Sylin. Pliniusnál a Tanais (Don) folyó neve. Mivel az in, valamint az is csak a görögös végzetnek tekinthető, amaz Syl és emez Tana. A Sil és Zil szavakkal nemcsak okleveleinkben találkozunk igen sűrűn, hanem mint Szilma is helynevünk. A tana, néholthon és thona, okleveleinkben halászhelyeket és vizafogókat jelent. Máshol hivatkoztam rá, hogy a Tanais melletti szittyák halászattal és földműveléssel foglalkoztak. Ezért a Don folyó régi Tanais neve, miként Jerney által, jogosan Tanyásnak is olvasható.

Sala. A Balatonba ömlő folyónkra, a mai Zalára már 879. évben említetik.* Azért ez szintén avarkori elnevezés. Előfordult régen személynév gyanánt is.

Teutaeus. Egyik királya Assyriának. Eleinknél Teuteus, Tuteus (Tötös) mint személynév sűrűn fordul elő. Ma is van Tötös, egykor magyar, ma román falu a Sebes-Körös mellett, Élesdtől nem messze.

Tiza. Krónikákban avarok idejében a Tiszát jelenti. Ez tehát a régi Pathysus vagy Pathiscus és

* Fejér Gy. Cod. Dipl. VII 1., pag. 90.

Tissus helyett az avar elnevezés. Biboros Constantinnál Titza.

T o m e ű s. Zosimusnál az Iszter torkolata felé fekvő szittyai vár és város, mely másoknál Tomos-nak is hivatik. Ezzel egyezőnek tartom a Temes vagy Tö-mös neveinket. A Temes folyót a biboros Constantin a magyarok betelepedésének idejére T i m i a c s-nek nevezi. E szerint a Temes név a régi Tibissus, Tiviscus helyébe szintén avar korbéli.

T o r n a. Theophanesnél Assyria egy folyójának neve. Ugyanez nálunk várost és vármegyét, sőt folyót is jelent. A Jászságban van Tarna folyó.

T u r c h, T u r k. A byzanti íróknál egyik ázsiai hunn néptörzsnek s pedig a magyaroknak neve, kiket a törököktől megkülönböztetésül a kazaroikkal együtt keleti turkoknak neveznek. 1055. évben a Balaton mellett volt T u r k u tavunk.¹⁰ Ugyanott 1211. évi oklevélben olvasható T u r c h helység.¹¹

T u r. Ily folyónk van Szatmárvármegyében s régen a Berettyó is így neveztetett Szeghalomig.

T u t e s. Biboros Constantinnál a magyarok bejövetelekor a Temes után említetik. Ezért a mai Begát kell alatta értenünk. Sajátságos, hogy Délmagyarországban nemcsak az ottani kevés magyarság s utána a szerb, román, sőt német lakosság. hanem az arra vetődött szegedvidéki is önkénytelenül a Temesen kívül valamennyi vizet Begének vagy Bögének nevez.

Z a m o s. Procopius szerint a Persiával határos

¹⁰ U o. I. 1., pag. 388.

¹¹ Árpádk. új okm. tárl. köt. 125. lap.

hunnok által trónra ültetett Cabades persa király atyja. Nálunk 1230. évben a Szamos éppen így iratik,¹² 1285-ben pedig Zomus-nak.¹³ Van továbbá a Maros mellett Zám, Temesvármegyében Zsám és Számos. A Cabades név is úgy néz ki, mint a Kaba vagy Kuba görögösítése. Ez utóbbi magyar személynév volt. Némelyek szerint 805. évben az avar csákán két fia volt: Cusid és Cuba s ezek vették fel a keresztény hitet.¹⁴ Az előbbi helynevünk.

Z e c h, Z i c h. Byzanti írók szerint a Fekete-tenger partján a Duna torkolata és a Dnieper közt lakó unnok neve. Ezen földet később kazarovok foglalták el s ezt a bitoros Constantin Chazaria Zeechiának nevezi. Nyugoti írók némelyike zigh-et ír. Agathias szerint a persák követe, I. Justinianhoz, Zich nevet viselt. Nálunk 1234-ben Biharvármegyében előfordul **Z e e k**, mint az **Aba** nemzetség birtoka.¹⁵

V e t v a r. Mint avariai püspökség helye szerepel a krónikákban s frank regesztákban. Hazai íróink mindnyájan Óvár helyére teszik a Lajtához. Némelyek azt hiszik, hogy ez a Vetusvár rövidítése. Ennek ellenemond a Borsodvármegyében 1255. évről olvasható **V e t e r**, mely halastavat tápláló víz volt s a tóból kijövn, két ágra oszlott.¹⁶

Mindezen elsorolt nevekhez semmi észrevételt nem fűzök ezúttal. Majd megteszem ezt később, midőn a magyarok vízépítkezéseiről szólottam.

¹² Fejér Gy. Cod. Dip. III. 2., pag. 211.

¹³ U. o. V. 3., 290. lap.

¹⁴ Hist. Magdeb. cent. 8., cap. 2.

¹⁵ Árpádk. új okm. tár. 6. köt. 545. lap

¹⁶ U. o. 7. köt. 405. lap.

FÜGGELÉK.

Az előadott a kútfőkre fektetett állításokhoz fontos kiegészítés gyanánt járulhat majdan a gyakorlati észlelés és az írott nyomoknak a helyszínen való kutatása. Nagy szolgálatot tehetnek itt a régiségi kutatások, ha észleléseinkben némely segéd tudományokat annyira nem mellőzünk.

Eddigelé több régiségeinkre nézve nemcsak a korszakokat tévesztjük össze, hanem gyakorta túlbuzgóságból vagy előszerzetből valamely fejünkbe vert eszméhez, egyszerűbb dolgokat úgy össze-vissza zavarunk, hogy sem művelődéstörténeti sem más tekintetekből kiokosodni nem bírunk. Régiségi leleteknél a geológiai viszonyok szorgos megfigyelését elhanyagoltuk, pedig ez nemcsak a kor felismerésére vezet; hanem a föld alól kivált régiségek több érdekese és hasznos dolog felől nyújthatnak felvilágosítást. A geológiai viszonyok hanyag megfigyelése gyakran csodálatos ferdtételekre és kapkodásokra ragadnak a leleteinket kombinálásba hozzuk az ó-kori ismeretes népek valamennyijével, avagy oly népek tulajdonítjuk azokat, melynek hozzájuk semmi köze. Ha valahol régiségeket találunk, a legfelső humuszrétegtől le a kemény agyagban találunkig, réájok ugyanazon mértéket alkalmazzuk a valamennyinek egy kort tulajdonítunk. Ez általában nagy tévedés; mert még a mai humusz sem egyszerre, hanem igen hosszú idő alatt képződött és épp ezért az ennek tetején levő cserép vagy más régiség nem okvetlenül egykorú az aljában találttal. Azonkívül különbséget kell tennünk a vízjárta és nem járt helyek közt, mert a talajképződés egészen más és gyorsabb amott, miut emezeknél.

Ezen függelékkel nem akarok vitát kezdeni, mert a felelgetés történeti tudományokban nincs helyén; de egyik monographiairól a Latoreza völgyi előretolt avar köröket vagy óvárakat, mivel tán lelkére nem hatottak oly bájoslag mint valamely fenséges ormon düledező sziklavár; vagy mivel tán szemeit valamely általa sejtett régi tót műveltség kápráztatta: a geológiai viszonyok figyelemre nem méltatása miatt oda ajándékozta a történetírás előtti barbár korszaknak. Pedig éppen szerző halommal sorolja fel könyvében a legszebb ismertető jeleket. Szerző tévedése a korszakok felcserélésében azért történt, mert véletlenségből, miről az avarok nem tehettek, oda építék köreiket, hol már az ő barbár korban éltek emberek. Azaz szerző úgy adja a dolgot, mintha ama földre soká, igen soká az ő lakók után, a tótok, mint már valamely igen művelt nép, odatoppantak volna, mások arra csak a levegőben röpkedve járhattak s itt-ott elhullajtottak valamit, avagy csak eltévedve jutott oda egy avar lovas vitéz, melyre ő bukkant rá s ez is csak meghalni ment oda, hogy ezer év múlva ő legyen szerencsés, a ki reá talál, s hogy aztán elbeszélhesse a világnak: ez egyik hírmondó volt azon avarokból, kiket a Tisza-Duna síkjain a szarmaták felfaltak még réges-régen Nagy Károly előtt és ennek fia Pipin már nem avarokkal, hanem a tótokkal viaskodott 12 álló esztendeig. Azért bocsánatot kérek az olvasótól, ha az érdekes korszak elhagyása előtt az igazság érdekében némi czáfolatba ereszkedem.

Hogy a Latoreza völgyi bekerített helyek avar körök, igazolja mindenekelőtt a mai néphit, mely azt pogányváramnak hívja épp úgy, mint a bényei kört, melynek avar volta már igazolva van. Igazolja továbbá azon lelet, mely a monographia¹ 65—71 lapjain van leírva. Ily lelet ballomásom szerint Székes-Fehérvár közelében is előfordult s a Zichy család valamelyik tagja tette el. A hogyan szerző a závidfalvi óvárat leírja, az igen csattanós érv avar volta mellett s azt odailleszthetnők Aventinusához kom-

¹ Beregvrmege leírása. Írta Lchoczky Tiv. I. Rész. Budapest, 1876.

mentálás gyanánt Ugyanis e szerint az avar hágó alapszélessége és magassága 20 láb. A závidfalvi sáncz magassága 2—4 öl, szélessége 4—8 öl. Tehát mindamellett, hogy czeréveannél hosszabb fennállása alatt ülededés, csúszás folytán a legtöbb helyen magasságából veszített s oly arányban szélesedett, a méretek Aventinust igazolják, valamint a hosszúság, melyet szerző említ. Ezen závidfalvi körtöltéshez hasonló az Alibunár alatt s a Temesvárnak Gyorokig menő győr. A hol a hágó nincs lecsúszva, felszántva, megholygatva, meglehetősen Aventius méreteit mutatja. A závidfalvi körtöltés avar voltára emlékeztetnek a szerző által leírt kapunyílások a hágóknban, minők a többi győröknél is előfordulnak. Szerencse, hogy ott már nem lehet római limeseket keresni, minőket a rómaiak éppen csak itt tudtak építeni s más tartományaikban nem jutott eszközbe; mert különben kiséül, hogy a závidfalvi kör kapuihoz is őrtornyokat akartak építeni, de nem értek rá.

Ha monographia-író a rétegzetek geologiai sajátságára kis figyelmet fordít, azonnal másként vélekedik, mert hisz maga beszéli, hogy a töltésben is előfordulnak és cserepek, kő- és bronz-eszközök, minőket ő a földben talált. Tehát ebből az következik, hogy a kör hágójának később kellett épülni s így hányattak bele a cserepek. Hiszen ha úgy okoskodunk, mint szerző, akkor a Temes folyónak a múlt évtizedben készült friss gátjait is besorozhatjuk az ő barbar korszakba, mert azok testében Parác és Rudna közt, de más helyeken is, régi cserepeket találhat bárki. Azon medonczeszerű kővel kirakott hely, melyet szerző a körtöltés végében levőnek említ (50. lapon) és szintén a kőkorszaknak ítél oda egész könnyű vérrel, mert a tótok táu még restellenék magukénak vallani, a leírás után ítélve, alkalmasint régi pisztrángfogó mesterséges tó maradványa. Szegény magyarok! Eddig csak rómaiaknak, no meg olykor szlávoknak, ítéltek oda műveiteket. Ime, most már a kőkorszaknak is ajándékoznak belőlök.

Végre, hogy a Jatorcza menti körsánczok nem egyidejűek a környékbeli halmokkal és szerző által össze-vissza felsorolt tárgyakkal, az kitűnik szerző ásatásaiból is. Ezekből ugyanis kive-

hető, hogy azon vidéken a felső humuszréteg alatt agyag fekszik s ez volt tulajdonképen a kőkorszakbeli emberek rétege, legfeljebb igen csekély humusszal; mert mindenik halom ily agyagból volt felbányva s csak a tetején, itt is egyforma köpeny gyanánt, volt televény, mely tehát a növényzet behatása alatt keletkezett hosszú időközön át. Hogy a kőkorszakbeli vagy későbbi emberek sem dícselkedhettek még a mai 3 láb vastag humusszal, azt szerző ismét bizonyítja, midőn említi, hogy Szolyvánál az agyagban találtak oly tárgyakra. Ellenben a kőrtöltésekénél a hágókban az agyagot keverve találta a fekete földdel. Azaz azokat nem kőkorszakbeli emberek építék, melyeknek humusza igen csekély lehetett, hanem jóval későbbiek s ezek már a mai talajból és az alsó agyagból hánytak fel elegendő földet.

Ezen szemelvények eléggé mutatják monographiairól helytelen következtetéseit s így esznek azon furcsa állítások is, melyeket a körsánczokról szélnek ereszt. Szóval szerzőnek ásatásai-ból csak annyit lehet következtetni, elhamarkodásai miatt, hogy a Latorcza völgyén már az ő emberi kortól kezdve laknak; egyébre nézve pedig az ő megállapodásai igen valószínűtlenek.

Végül azon kevésben, mit az avarokról beszél, ezeket úgy tünteti fel, hogy őket már a keleti császárok összemorzsolták s az életben maradtaknak azután a szlávok adták meg a kegyelem-dőfést. Szerző vagy nagyon keveset olvashatott e korról, vagy szándékosan ferdített. Mert ugyan, mikor már a balkáni kalandoknak vége szakadt, ki szorította ki innen a gepidákat? s ugyan miért kellett Nagy Károlynak, minden erejét összeszedve, 791-től 803. évig háborút viselni? és a frank regeszták miért emlékeznek még itt csaknem a magyarok bejöveteléig avarokról?

Ne hamisítsuk tehát minmagunk a történetet, hisz van elég idegen író, kinek ez mestersége; és ne szőgyeljük köreinket avarokénak vallani. Mert ki tudja? Vajjon akkor, midőn a magyarság élete ellen tür a szláv áradat s az itthon is csendesesen folyton munkálkodó fondorlat, nem lesz-e szükségünk azokból tanulni s győrrökkel és körökkel hasonlóan védekezni?!

**Este libro se terminó de imprimir en el mes
de julio de 1976, en Feher Offset,
España 639, Castelar, Buenos Aires.
República Argentina**

